

ΤΑ ΙΣΤΟΡΙΚΑ

Περιοδική έκδοση ιστορικῶν σπουδῶν

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΙΛΙΠΠΟ ΗΛΙΟΥ – II: Αικατερίνη Κουμαριανού ~ Β. Παναγιωτόπουλος ~ Η. Νικολακόπουλος ~ Ίωάννα Παπαθανασίου

Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τό οικιστικό πλέγμα τῆς περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς □ Μ. Ν. ΜΙΧΑΗΛ, Ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης, ἡ Ἐκκλησία τῆς Κύπρου καί ὁ Σουλτάνος □ ΕΥΑ. ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ, Δικαικοὶ κανόνες καί ἀτομική δράση στή Μύκονο □ ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Ἑλληνες ἐφευρέτες, δίκτυα καί πρακτικές προώθησης τῶν ἐφευρέσεων □ ΜΑΡΙΑ ΔΑΜΗΛΑΚΟΥ, Μικρασιάτες πρόσφυγες στήν Ἀργεντινή □ ΜΑΡΙΑ ΠΑΡΑΔΕΙΣΗ, Πόλεμος, δρᾶμα καί θέαμα στίς μεγάλες ἐμπορικές ἐπιτυχίες τοῦ ἑλληνικοῦ κινηματογράφου □ Ν. ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, Διεπιστημονικότητα χωρίς ἐπιστήμες □ ΝΑΣΙΑ ΓΙΑΚΩΒΑΚΗ, Ἡ Εὐρώπη ἀνακαλύπτει τήν Ἀθήνα □ ΧΡΟΝΙΚΟ: Ἀλέξανδρος Ι. Δεσποτόπουλος, Διονύσιος Σκιώτης, *Εὐτυχία Κοσμάτου, Πανταζῆς Κοντομίχης* □ ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ: Δ. Σπάθης, Ἐλένη Λιάρου, Γ. Τόλιας, Ἑλλη Δρούλια-Μητράκου

42

ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ
ΜΕΛΙΣΣΑ

ΣΚΟΥΦΑ 58 • 10680 ΑΘΗΝΑ • Τηλ. 210 3611692
Fax 210 3600865 • www.melissabooks.com

Τό οικιστικό πλέγμα τῆς περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς (τέλη 18ου - ἀρχές 19ου αἰ.)

Ἡ περιοχή τῆς Λιβαδειᾶς παρέχει ἕνα ἀρκετά καλό παράδειγμα γιά τή μελέτη τοῦ οικιστικοῦ δικτύου τοῦ ἑλληνικοῦ ἠπειρωτικοῦ χώρου στά τέλη τοῦ 18ου καί στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα. Καταρχήν τό ἴδιο τό γεωφυσικό περιβάλλον τῆς περιοχῆς –τό ὁποῖο προσδιορίζεται ἀπό τίς πεδινές ἐκτάσεις ἀνατολικά καί βόρεια τῆς Λιβαδειᾶς, τή λίμνη Κωπαΐδα πού καταλάμβανε σημαντικό τους τμήμα, τούς ὄρεινούς ὄγκους τοῦ Παρνασσοῦ στά βορειοδυτικά καί τοῦ Ἐλικώνα στά νότια τῆς ἐπαρχίας, καί τίς ἀκτές τοῦ κόλπου τῆς Ἀντίκυρας, οἱ ὁποῖες βρέχονται ἀπό τά νερά τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου πού τόν περιβάλλει– ἀποτελεῖ τυπικό δείγμα τοπίου τῆς νότιας Ἑλλάδας. Παρόμοιες ἀναλογίες μέ τούς μέσους ὄρους τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου μπορεί νά βρεῖ κανεῖς ἐάν ἀντιπαραβάλλει τή διάρθρωση τῶν καλλιεργειῶν, τίς δραστηριότητες τῶν κατοίκων, τήν ἐθνική σύνθεση τῆς περιοχῆς ἢ ἀκόμη τίς διαδρομές τῆς ἱστορίας τοῦ τόπου μέσω τῶν διαδοχικῶν κυριαρχιῶν πού γνώρισε.

Παράλληλα, ἡ περιοχή τῆς Λιβαδειᾶς προσφέρεται ὡς παράδειγμα μελέτης ἑλληνικοῦ χώρου κατά τήν προεπαναστατική περίοδο διότι ἔχει διενεργηθεῖ σημαντικό ἐρευνητικό ἔργο, πού ἀφορᾷ τήν οικιστική διάρθρωση τῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς στούς προηγούμενους αἰῶνες. Ἡ συστηματική διερεύνηση τῆς οικιστικῆς συγκρότησης καί ἡ χαρτογράφηση τῆς Βοιωτίας κατά τήν ὑστερή ἀρχαιότητα, τό Βυζάντιο καί τήν ἐποχή τῆς λατινικῆς κυριαρχίας ἔχει ἐνταχθεῖ σέ διεθνή ἐρευνητικά προγράμματα, τά ὁποῖα ἔχουν ἤδη δώσει ἐξαιρετικά ἀποτελέσματα¹. Τά τελευταῖα χρόνια ἐπίσης ἐγίναν κτῆμα τῆς ἱστορικῆς ἐρευνας ὀθωμα-

1. Συνοπτική παρουσίαση τῶν σχετικῶν πορισμάτων ἐρευνητικοῦ προγράμματος τῶν βρετανικῶν πανεπιστημίων Brandford καί Cambridge βλ. J. Bintliff, «The two transitions: current research on the origins of the traditional village in Central Greece», στό J. Bintliff, Helena Hamerow (ἐπιμ.), *Europe between Late Antiquity and the Middle Ages*, [Λονδῖνο], [BAR Intern. Series 617], 1995, σ. 111-130, καί ὁ ἴδιος «Frankish countryside in central Greece: The evidence from archaeological field survey», στό P. Lock, G. D. R. Sanders (ἐπιμ.), *Archaeology of Medieval Greece*, Ὁξφόρδη 1996, σ. 1-18 ὅπου καί ἀναλυτική βιβλιογραφία.

νικές πηγές, οι οποίες χρονολογούνται στους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης και επιτρέπουν την ικανοποιητική αποκατάσταση του οικιστικού δικτύου της Λιβαδειάς κατά τον 15ο και 16ο αιώνα. Το τεκμηριωτικό υλικό των πηγών αυτών προσφέρει μία εξαιρετική βάση για τη μελέτη των οικισμών της περιοχής στους αιώνες που ακολούθησαν, καθώς και στην περίοδο που μας ενδιαφέρει εδώ –τά τέλη του 18ου και οι αρχές του 19ου αιώνα– εποχές για τις οποίες, όπως θα δούμε αναλυτικά παρακάτω, οι διαθέσιμες πηγές είναι βέβαια πτωχότερες, παρέχουν όμως αξιοσημείωτο για τα δεδομένα του ελληνικού χώρου πληροφοριακό υλικό.

Τά όρια της έπαρχίας Λιβαδειάς των νεότερων χρόνων σε μεγάλο βαθμό ταυτίζονται με εκείνα του καζά Λιβαδειάς των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας². Πρίν προχωρήσουμε στην περαιτέρω διαπραγμάτευση του ζητήματος του πληθυσμού και των οικισμών της περιοχής, δύο αρχικές διευκρινίσεις, νομίζω, είναι απαραίτητες.

α) Προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα ενιαίο, κοινό επίπεδο έπεξεργασίας, παρακάτω θα γίνει λόγος μόνο για τους οικισμούς εκείνους που περιέχονται στα σημερινά σύνορα της έπαρχίας Λιβαδειάς. Δεν περιλαμβάνονται, επομένως, οι λιγστοί εκείνοι οικισμοί που στά οθωμανικά κατάστιχα καταγράφονται ως χωριά του καζά Λιβαδειάς, βρίσκονται όμως εκτός των ορίων της όμώνυμης σύγχρονης έπαρχίας, ενώ αντίθετως από την άλλη πλευρά εξετάζονται κάποιοι οικισμοί που υπάγονταν σε γειτονικούς οθωμανικούς καζάδες, σήμερα όμως ανήκουν στην όμοιτη νεότερη ελληνική διοικητική διαίρεση, την έπαρχια.

β) Η παρακολούθηση των οικισμών στη διαδρομή του χρόνου και οι ταυτίσεις που επιχειρούνται γίνονται με βάση τα γραπτά τεκμήρια (τά δεδομένα των φορολογικών καταστίχων και άλλων έγγραφων ή τις μαρτυρίες των περιηγητών για την οθωμανική περίοδο, τις απογραφές του πληθυσμού και τις πράξεις μετονομασιών για τά νεότερα χρόνια). Έπομένως τό βασικό –άν όχι αποκλειστικό– στοιχείο ταυτότητας ενός οικισμού είναι τό όνομά του. Κατ' αυτόν τόν τρόπο όμως δέν είναι δυνατό να έντοπιστούν μικρές μετακινήσεις του κέντρου κατοίκησης ενός οικισμού, όταν αυτές δέν συνοδεύονται από κάποια μεταβολή στην όνομασία του. Ο συστηματικός έντοπισμός των περιπτώσεων αυτών απαιτεί ένδεδλεχή

2. Σύμφωνα με έκτιμηση του Ι. Γιαννόπουλου, *Η διοικητική όργάνωσις της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821)*, Αθήνα 1971, σ. 133, τά όρια του καζά Λιβαδειάς ήταν τά ακόλουθα: Νότια και νοτιοανατολικά: τά χωριά Χόστια (σημ. Πρόδρομος), Κούκουρα (σημ. Άγ. Άννα), Ζερίκια (σημ. Έλικών), Άγιος Γεώργιος, Πέτρα. Ανατολικά: Κωπαΐδα. Δυτικά: τά σημερινά όρια του νομού Βοιωτίας και της έπαρχίας Παρνασσίδος. Βόρεια: τά σημερινά όρια Βοιωτίας και Λοκρίδος παραβιάζονται για να άποτελέσουν τμήμα του καζά τά χωριά Δαδί (σημ. Άμφίκλεια), Βελίτσα (σημ. Τιθορέα), Άγία Μαρίνα, Κηφισοχώρι (σημ. Κάτω Τιθορέα) και Δραχμάνι (σημ. Έλάτεια).

ἐπιτόπια διερεύνηση, ἡ ὁποία δέν ἦταν δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ σέ αὐτή τουλάχιστον τή φάση τής ἔρευνας.

Δέν εἶναι ἀπολύτως βέβαιο πότε ἀκριβῶς ἡ πόλη καί τό Κάστρο τής Λιβαδειάς πέρασε ἀπό τούς Καταλανούς στά χέρια τῶν Ὀθωμανῶν. Ἐνδέχεται αὐτό νά συνέβη στήν τελευταία δεκαετία τοῦ 14ου αἰώνα³ ἢ κατά τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 15ου αἰώνα⁴. Μέ τήν κατάληψη, πάντως, τής Ἀθήνας τό 1458 καί τής Πελοποννήσου τό 1460, ἡ περιοχή τής Βοιωτίας ἐνσωματώνεται πλήρως στόν διοικητικό κορμό τής Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας⁵. Ὑπό ὀθωμανική διοίκηση χωρίστηκε σέ δύο καζάδες –αὐτόν τής Λιβαδειάς καί ἐκεῖνον τής Θήβας– οἱ ὁποῖοι ἀρχικά, κατά τήν δεκαετία τοῦ 1460, ὑπήχθησαν στό σαντζάκι τῶν Τρικάλων καί λίγο ἀργότερα, ἀπό τό 1470 καί ἐντεῦθεν, στό σαντζάκι τοῦ Εὐρίπου, μέ πρωτεύουσα τή Χαλκίδα⁶.

Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό τή διοικητική τής ὑπαγωγῆς, ἡ Λιβαδειά βρέθηκε σέ ἕνα ἰδιότυπο δημοσιονομικό καί πολιτικό καθεστῶς. Ἦδη ἀπό τόν 16ο αἰώνα κάποια χωριά στήν περιφέρειά της καί καλλιεργήσιμες ἐκτάσεις κοντά στήν πόλη φέρονται νά ἀποτελοῦν «χάσια» ὑψηλόβαθμων ἀξιοματούχων τής Πύλης⁷. Μεταγενέστερα, ἐνδεχομένως ἀπό τήν τρίτη ἢ τέταρτη δεκαετία τοῦ 17ου αἰώνα, ἡ Λιβαδειά ὑπήχθη στό καθεστῶς τῶν βακουφίων. Σύμφωνα μέ τόν Ἑβλιά Τσελεμπή, πού ἐπισκέφτηκε τήν πόλη στά 1668, ἦταν βακούφι τής Μεδίνας⁸, σύμφωνα ὅμως μέ ὀθωμανικές καί ἑλληνικές πηγές τοῦ ὄψιμου 18ου αἰώνα ὑπῆρξε βακούφι τής Μέκκας⁹. Τήν ἄποψη ὅτι ἡ πόλη ἀποτελέσσει ἐξαρ-

3. Βλ. Ἀλ. Σαββίδης, *Ἡ Ὀθωμανική κατάκτηση τής Θήβας καί τής Λεβάδειας*, Ἀθήνα 1993, σ. 25-28.

4. Βλ. Θεοφ. Καλαϊτζάκης, *Ἡ Ἀνατολική Στερεά Ἑλλάδα καί ἡ Βοιωτία στόν ὕστερο μεσαιῶνα (c. 1400-1500). Ἡ μετάβαση ἀπό τήν ὕστερη Φραγκοκρατία στήν πρώιμη Τουρκοκρατία*, Ἀθήνα 2002, σ. 67-68.

5. Βλ. Ἀλ. Σαββίδης, *ὄ.π.*, σ. 35-37· Θεοφ. Καλαϊτζάκης, *ὄ.π.*, σ. 76-82.

6. Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, *ὄ.π.*, σ. 128.

7. Βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Πραγματικότητες ἀπό τόν ἑλληνικό 17^ο αἰώνα», ἐπανεκδόση στόν τόμο *Ἑλληνική κοινωνία καί οἰκονομία 17^ο καί 18^ο αἰ.*, Ἀθήνα 1982, σ. 184-185 καί 368· Ι. Γιαννόπουλος, *ὄ.π.*, σ. 128-129· Ἐλένη Γιαννακοπούλου, «Ὁψεις τής οἰκονομικοκοινωνικῆς ζωῆς στή Βοιωτία κατά τό 18ο καί τίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα», *Ἐπετηρίς τής Ἐταιρείας Βοιωτικῶν Μελετῶν*, τ. 2, τχ. β', 1995, σ. 796-797.

8. Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ περιήγησις τοῦ Ἑβλιά Τσελεμπή ἀνά τήν Στερεάν Ἑλλάδα», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 2, 1969, σ. 165.

9. Ἡ πληροφορία περιλαμβάνεται σέ ἀνώνυμο κείμενο τοῦ 1796, ὅπου γίνεται ἀναλυτικά λόγος γιά τή Λιβαδειά (χαρακτηρίζεται «τῆς Μέκκας προσήλωμα»)· βλ. Π. Χριστόπουλος, «Ἡ περί τόν Κορινθιακόν περιοχήν κατά τά τέλη τοῦ 18^ο αἰῶνος», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 3, 1971-1973, σ. 460· Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, *ὄ.π.*, σ. 185. Γιά τό θέμα βλ. ἐπίσης Ἰορδ. Δημακόπουλος, «Λιβαδιά. Ἡ πολεοδομική ἐξέλιξις καί τά μνημεῖα της ἀπό τόν 11ο αἰ. μέχρι τό 1821», *Ἀρμός Τιμητικός τόμος στόν καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*,

Δημήτρης Δημητρόπουλος

χῆς βακούφι τῆς Μέκκας ὑποστήριξε στίς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα καί ὁ M. W. Leake¹⁰.

Ἡ Λιθαδειά ὡς βακούφι –ὅπως ἄλλωστε καί ἄλλες περιοχές πού βρέθηκαν ὑπό ἀνάλογο καθεστῶς– βαρυνόταν ἔναντι τῶν φορολογικῶν τῆς ὑποχρέωσεων μέ τήν καταβολή ἑνός κατ' ἀποκοπή ποσοῦ καί παράλληλα εἶχε ἐξασφαλίσαι μία σχετική αὐτονομία καί προστασία ἀπό τίς ἀπαιτήσεις τῶν τοπικῶν ἀξιωματούχων, στοιχεῖα πού τῆς ἐπέτρεψαν νά βιώσει μέ πιό χαλαρό τρόπο τόν ἐναγκαλισμό τῆς ὀθωμανικῆς διοικητικῆς μηχανῆς. Ἡ ἀπονομή τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης εἶχε ἀνατεθεῖ σέ καδή καί ἡ ἄσκηση τῶν ἀστυνομικῶν καθηκόντων σέ ἕνα βοεθόδα πού μεριμνοῦσε καί γιά τήν εἴσπραξη τῶν φορολογικῶν ὀφειλῶν¹¹. Σημαντική ὅμως ἦταν καί ἡ δύναμη τῶν ἐκπροσώπων τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ, τῶν κοτζαμπασῆδων –τῶν ἀποκαλούμενων στήν περιοχή «ἀρχόντων»– οἱ ὁποῖοι ἦταν μέλη τῶν οἰκονομικά ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν καί λειτουργοῦσαν μέ ἕνα κλειστό κληρονομικό σύστημα¹². Ἡ περιγραφή πού δίνει γιά τήν κατάσταση στή Λιθαδειά ὁ ἀνώνυμος συντάκτης ἑνός κειμένου πού χρονολογεῖται στά 1796 εἶναι χαρακτηριστική: «οἱ Ρωμαῖοι τῆς Λειθαδεῖας ἔχουν πολλά προνόμια καί οἱ Τοῦρκοι αὐτῆς τῆς χώρας δέν ἔχουν καμμίαν ἐξουσίαν ἀπάνω εἰς τόν ραγιά, πάρεξ ὁ βόιθοντας μέ τούς κοτζαμπασῆδες νά θεωροῦν τάς ὑποθέσεις ὅλας τῆς ἐπαρχίας καί νά μήν ἠμπορεῖ ἄλλος του νά μεταχειρίζεται τό ἐξουσιαστικόν καί ἀποφασιστικόν χωρίς τήν γνώμην τῶν κοτζαμπασῆδων»¹³.

Στά χρόνια τοῦ Ἄλη πασᾶ ἡ Λιθαδειά διατηροῦσε μαζί του μία ἰδιότυπη σχέση. Διοικητικά ἡ περιοχή βρισκόταν ἐκτός τῶν ὁρίων κυριαρχίας του. Ὁ Ἄλη πασάς ὅμως εἶχε βρεῖ τίς κατάλληλες προσβάσεις καί εἶχε δημιουργήσει ἐκείνους τούς μηχανισμούς πού τοῦ ἐπέτρεπαν νά ἔχει συνεχῆ παρέμβαση στά πολιτικά καί οἰκονομικά πράγματα τοῦ τόπου καί ἀδιάλειπτη ἐπικοινωνία μέ τούς τοπικούς πρόκριτους¹⁴. Χάρη στό ἀξίωμα τοῦ ἐπόπτη τῶν δερβενίων πού κατεῖχε ἐπί μα-

Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 497-499. Ἡ πληροφορία ὅτι τό χωριό Στεῖρι τῆς Λιθαδεῖας ὑπῆρξε βακούφι τῆς Μέκκας περιλαμβάνεται καί σέ φερμάνια τῶν ἐτῶν 1780, 1781 καί 1803, Γ. Κρέμος, *Φωκικά. Ἱστορία τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦπίκλην Στειριώτου*, τ. 3, *Ἀνέκδοτα ἔγγραφα*, Ἀθήνα 1880, ἔγγρ. 80 σ. 83-84, ἔγγρ. 82 σ. 85-86, ἔγγρ. 87 σ. 93-94.

10. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 2, ἐπανέκδοση Ἄμστερνταμ 1967, σ. 74.

11. Βλ. Ἰορδ. Δημακόπουλος, *Λειθαδιά*, ὁ.π., σ. 498-499. Ἡ παρουσία καδή στή Λιθαδειά ὑπῆρξε ἀδιάλειπτη, τουλάχιστον ἀπό τό 8' μισό τοῦ 16ου αἰώνα μέχρι τήν ἔκρηξη τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ὅπως δηλώνεται σέ σειρά φερμανιῶν πού ἀπευθύνονται στοὺς ἐκάστοτε καδήδες καί σέ σειρά δικαστικῶν ἀποφάσεων πού ἐκδόθηκαν ἀπό αὐτούς· βλ. Γ. Κρέμος, ὁ.π., σ. 32-205.

12. Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, *Ἡ διοικητική*, ὁ.π., σ. 129-131· W. M. Leake, ὁ.π., σ. 202.

13. Βλ. Π. Χριστόπουλος, ὁ.π., σ. 460· Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, ὁ.π., σ. 185.

14. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ἀπευθύνονται, τό 1819, μέ «ἀρτζουχάλι» τους οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ Δαδί τοῦ βιλαετιοῦ τῆς Λιθαδεῖας (σήμερα

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

κρόν, είχε εγκαταστήσει δικούς του άρματολούς στην περιοχή και άποσπούσε διάφορα χρηματικά ποσά, επικαλούμενος την εξασφάλιση προστασίας του τόπου¹⁵. Επίσης ο ίδιος ή οι γιοί του είχαν κατορθώσει να καταστήσουν τσιφλίκια τους όρισμένα από τά χωριά της σημερινής έπαρχίας Λιβαδειάς. Ο αριθμός των χωριών αυτών δέν ήταν ιδιαίτερα μεγάλος, αλλά ένδεικτικός της διεΐσδυσης του Άλή πασά στην περιοχή. Συγκεκριμένα ως τσιφλίκια τους αναφέρονται τά χωριά: Ζερίκια (σημ. Έλικών), Καράμουσα (Άγ. Άπόστολοι), Κούκουρα (Άγ. Άννα), Κουτουμουλάς (Κορώνεια), Κυριάκι, Σκριπού (Άθάμας), Σωληνάρι στό θιλαέτι Λιβαδειάς καί Μπέλεσι (Άνθοχώριο) στό θιλαέτι Ταλαντίου (βλ. καί χάρτης 2)¹⁶.

Παράλληλα ο Άλή πασάς είχε άποκτήσει δικαιώματα (όπως τά «μαχλούλικά», δηλαδή τό δικαίωμα επί της περιουσίας των άτέκνων θανόντων μουσουλμάνων)¹⁷ ή έννοικίαζε φορολογικού χαρακτήρα προσόδους έπί όνόματι έμπίστων ανθρώπων του, όπως γιά παράδειγμα τό τζελέπικο (δηλαδή την ύποχρεωτική διάθεση ντόπιων προβάτων σέ χαμηλές τιμές καθορισμένες από την Πύλη)¹⁸. Φαίνεται άκόμη ότι γιά κάποιον τουλάχιστο διάστημα είχε κατορθώσει νά έπιβάλλει τό γιό του Βελή ως έννοικιαστή του μουκατā της περιοχής¹⁹. Άς σημειωθεί, όμως, ότι οί άπόπειρές του νά έννοικιάσει τίς προσόδους της περιοχής δέν είχαν πάντοτε έπιτυχία. Άποκαλυπτική είναι ή πληροφορία πού διασώζει έπιστολή πού άπευθύνει στόν Άλή πασά ο καπουτζοχαντάρης του στην Κωνσταντινούπολη, Σουλεϊ-

στην έπαρχία Λοκρίδος) ζητώντας την παρέμβασή του γιά άδικίες πού ύφίστανται από τόν πρόκριτο του χωριού τους (βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, Άρχείο Άλή πασά της Γενναδειού Βιβλιοθήκης, ύπό έκδοση από τό ΚΝΕ/ΕΙΕ, έγγρ. μέ ήμερομηνία 12 Ιουλίου 1819, καί την άνάλυση του έγγράφου από τόν Σπ. Άσδραχά, «Γαιοπρόσοδος καί ύποχρεωτικός έκρηματισμός των άγροτικών οίκονομιών», στό Έλληνική κοινωνία, ό.π., σ. 133-136)

15. Βλ. σχετικά Ι. Γιαννόπουλος, Η διοικητική, ό.π., σ. 132-133· Π. Χριστόπουλος, ό.π., σ. 461· Η. Holland, Ταξίδι στη Μακεδονία καί Θεσσαλία (1812-1813), Μετάφραση: Γ. Καραβίτης, Άθήνα 1989, σ. 302· G. Finlay, History of the Greek revolution and of the Reign of King Otho, τ. 1, έπανάκδοση Λονδίνο 1971, σ. 160. Σύμφωνα μέ τή μαρτυρία του συντάκτη του κειμένου του 1796, πού αναφέρθηκε παραπάνω, στην Λιβαδειά ύπήρχαν δύο «τάξεις» άρματολών, μία ύπαγόμενη στόν Άλή πασά καί μία στους πρόκριτους· βλ. σχετικά Σπ. Άσδραχάς, Πραγματικότητες, ό.π., σ. 187 καί 368.

16. Τά χωριά αυτά περιλαμβάνονται στόν κατάλογο Χ. Φιλητά (βλ. Σπ. Π. Άραβαντινός, Ιστορία του Άλή πασά του Τεπελενλή, τ. 2, Άθήνα 1895 (φωτ. άνατύπωση Άθήνα 2000), σ. 609). Τά χωριά Μπέλεσι καί Σκριπού αναγράφονται επίσης σέ κατάλογο των τσιφλικιών του Βελή πασά, πού χρονολογείται στις άρχές του 19ου αιώνα (βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., άχρονολόγητο έγγρ. μέ άρ. εισαγωγής 320· Ίω. Γιαννόπουλος, «Τά τσιφλίκια του Βελή πασά υίου του Άλή πασά», π. Μνήμων, τ. 2, 1972, σ. 153-154.

17. Σχετικά έγγραφο βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., έγγραφο μέ ήμερ. 25 Μαΐου 1814.

18. Βλ. σχετικά έγγραφο στό ίδιο, έγγρ. μέ ήμερ. 19 Μαρτίου 1802 καί 18 Μαΐου 1820.

19. Βλ. στό ίδιο, δύο έγγραφο μέ ήμερ. 2 Νοεμβρίου 1804, όπου οί πρόκριτοι της Λιβαδειάς άποκαλούν «πασιά μας» τόν Βελή.

μάν ἐφέντης, στίς 29 Ὀκτωβρίου 1810, ὅπου τόν ἐνημερώνει σχετικά μέ τούς «μαλικιανέδες» ὅτι «διά τήν Ἀθήναν καί Λειβαδιάν δέν γίνεται τίποτες ἐπειδή καί αὐτά εἶναι δοσμένα μέ τό μέσον τοῦ χαζνατάραγα»²⁰. Τήν ἰσχύ τῶν προκρίτων τῆς Λιβαδειᾶς καί τήν ἀποτυχία τοῦ Ἀλή πασᾶ νά τούς ἐπιβληθεῖ ἀπόλυτα ἐπισημαίνει καί ὁ Κ. Κούμας, ὁ ὁποῖος μιλάει ἐπαινετικά γιά τή σύνεση καί ὁμόνοια πού εἶχαν μεταξύ τους: «οὐδέ ὁ τύραννος Ἀλή πασᾶς ἠδυνήθη νά διασειση τήν συμφωνίαν των, καί ἐπομένως, ἐάν καί ἤρπαζεν ἀπό τήν χώραν των πολλά, δέν εὔρηκεν ἀφορμήν νά τήν ἀφανίση»²¹.

Ἡ ἱστορική ἔρευνα ἔχει ἐπισημάνει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τήν ἐθνοπολιτισμική σύνθεση τῆς εὐρύτερης περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς καί τήν ἀναλογία ἑλληνικοῦ, ἀλβανικοῦ καί τουρκικοῦ πληθυσμοῦ –καθώς καί τοῦ χριστιανικοῦ καί τοῦ μουσουλμανικοῦ στοιχείου–, ὅπως αὐτή εἶχε διαμορφωθεῖ πρίν τήν ὀθωμανική κατάκτηση καί στόν πρῶτο αἰώνα πού τήν ἐπακολούθησε²². Γιά τά μετέπειτα χρόνια οἱ πληροφορίες εἶναι λιγοστές. Ἐνδεχομένως κάποιοι οἰκισμοί ἀλβανοφώνων ἤδη τόν 17ο αἰώνα, συγκριτικά μέ ἐκείνους τῶν ἑλληνοφώνων, θρίσκονταν σέ παρακμή²³, ὅπωςδῆποτε ὅμως, ὅπως παρατηροῦσε στίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 ὁ Ἀθ. Ψαλίδας, «τά περίχωρα τούτων τῶν πόλεων [τῆς Λιβαδειᾶς καί τῆς Θήβας] ἔχουν καί Ἀρβανίτας ἐγκατοίκους»²⁴.

Ἐνα ἔγγραφο πού ἀποστέλλουν στίς 2 Νοεμβρίου 1804 οἱ πρόκριτοι τῆς Λιβαδειᾶς στόν Ἀλή πασᾶ διασώζει μιά διαφορετικοῦ τύπου ἐνδιαφέρουσα πληροφορία γιά τή σύνθεση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς ἐπαρχίας, ἀποκαλύπτοντας τήν ὑπαρξη ἐντονῆς μετακίνησης ἀπό γειτονικές περιοχές. Στό γράμμα αὐτό οἱ πρόκριτοι

20. Βλ. στό ἴδιο, ἔγγρ. μέ ἡμέρ. 29 Ὀκτωβρίου 1810.

21. Βλ. Κ. Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων ἕως τῶν ἡμερῶν μας*, τ. 12, Βιέννη 1832, σ. 538. Ἀντίθετα, ὁ Λόρδος Βύρων δέν φαίνεται νά ἀποκόμισε ἐξίσου ἐνθουσιώδη γνώμη γιά τούς πρόκριτους τῆς πόλης, ἀφοῦ σέ ἐπιστολή πρὸς τή μητέρα του, στίς 28 Ἰουνίου 1810, σημειώνει: «πέρασα ἐπίσης ἕνα διάστημα μέ τούς Ἕλληνας προύχοντες τοῦ Μοριά καί τῆς Λιβαδιᾶς καί μολονότι εἶναι κατώτεροι ἀπό τούς Τούρκους, εἶναι καλύτεροι ἀπό τούς Ἰσπανούς, πού μέ τή σειρά τους ὑπερέχουν ἀπό τούς Πορτογάλους»: L. Marchand (ἐπιμ.), *Λόρδου Μπάύρον Ἐπιστολές ἀπό τήν Ἑλλάδα 1809-1811 καί 1823-1824*, Μετάφραση: Δημ. Κούρτοβικ, Ἀθήνα 1996, σ. 67.

22. Βλ. σχετικά J. Bintliff, *The two transitions*, ὁ.π., σ. 127-130· M. Kiel, «The rise and decline of Turkish Boeotia, 15th-19th century», J. Bintliff (ἐπιμ.), *Recent developments in the history and archaeology of Central Greece*, Proceedings of the 6th International Boeotian Conference, Λονδίνο, [BAR Intern. Series 666], 1997, σ. 217-227· Θ. Καλαϊτζάκης, ὁ.π., σ. 112-125, 147-187, 269-278, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία καί χάρτες τῶν οἰκισμῶν.

23. Βλ. J. Bintliff, *The two transitions*, ὁ.π., σ. 115, 130.

24. Τό ἀπόσπασμα προέρχεται ἀπό χειρόγραφες σημειώσεις πού κρατοῦσε κατὰ τίς παραδόσεις τῶν μαθημάτων τοῦ Ἀθ. Ψαλίδα ὁ μαθητής του Ἐλ. Τόλιουλου· βλ. Γ. Χαριτάκης, «Ἀθανασίου Ψαλίδα Ἡ Τουρκία κατὰ τὰς ἀρχάς τοῦ 19' αἰώνα», π. *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, τ. 6, 1931, σ. 65.

της Λιβαδειάς επιχειρούν να αποσοθήσουν παρέμβαση πού έμαθαν ότι έκαναν οί πρόκριτοι της Άταλάντης προς τόν Άλή πασά «διά νά ζητήσουν τούς φυγάδας ραγιάδες Ταλαντίου πρό χρόνων [έγκατεστημένους] εις τά πέριξ μέρη [της Λιβαδειάς]». Ός επιχειρήμα οί Λιβαδίτες πρόκριτοι έπικαλούνται τό γεγονός «πώς ό καζάς είναι πρό χρόνων μαζώματα ό περισσότερος»²⁵. Η διατύπωση αυτή δείχνει ότι μεγάλο μέρος των κατοίκων της Λιβαδειάς αποτελούνταν από πρόσωπα πού είχαν έγκατασταθει εκεί πρόσφατα, δέν είναι όμως έφικτό μέ τίς μέχρι τώρα γνώσεις μας νά υπολογιστεί ούτε ό ακριβής αριθμός τους ούτε ή αναλογία πού αντιπροσώπευαν οί επήλυδες αυτοί στό σύνολο του πληθυσμού της περιοχής.

Η παρουσία πάντως φυγάδων επιβεβαιώνεται και από άλλες μαρτυρίες της ίδιας περίπου χρονικής περιόδου. Για παράδειγμα, στίς 18 Φεβρουαρίου, οί προεστοί του Πατρατζικίου (Υπάτης) ενημερώνουν τόν Άλή πασά ότι «έβγήκαμεν διά νά μάσομεν τούς φευγούς ραγιάδες, άλλους νά φέρομεν όπισω και από άλλους νά μάσομεν τό αύθεντικόν άλατζιάκι [= πίστωση, τό λαβεῖν]», και συνεχίζουν υποστηρίζοντας ότι ή αποστολή τους απέτυχε στά βιλαέτια Σαλώνων, Ζητουνίου και Ταλαντίου, γιατί δέν συνεργάστηκαν ούτε οί προεστοί ούτε οί κατά τόπους άνθρωποι του Άλή πασά. Έξαιρεση αποτέλεσε μόνο τό βιλαέτι της Λιβαδειάς, άφου «μόνον εις τήν Λιβαδειάν μας έδωσαν τούς ραγιάδες όλους όσους ήταν εκεί»²⁶. Άνάλογοι περιεχομένου είναι και ή μαρτυρία του Παναγή Σκουζέ, ό όποιος αναφέρει ότι στά χρόνια κυριαρχίας του βοεβόδα Χατζή Άλή στην Άθήνα (1772-1796), οί χριστιανοί «έφευγαν κρυφίως φαμελικώς εις Άνατολήν, εις τά νησιά Αιγαίου Πελάγους, εις Πελοπόννησον, Σαλαμίνα, Μέγαρα, Λειβαδιά, Χαλκίδα και άλλα μέρη»²⁷. Ό Μακρυγιάννης επίσης γράφει ότι όταν αναγκάστηκαν κυνηγημένοι από ανθρώπους του Άλή πασά νά εγκαταλείψουν τό χωριό του Άβορίτη Λιδορικίου, τότε «σηκωθήκαμεν όλη ή φαμελιά και συγγενείς και επήγαμεν εις Λιβαδειά και μας περασπίστηκαν οί φιλάνθρωποι άρχοντες εκεί κάμποσον καιρόν»²⁸. Τέλος, ό Leake και ό Galt επαναλαμβάνουν τήν πληροφορία ότι είχαν καταφύγει στη Λιβαδειά κάτοικοι γειτονικών περιοχών, κυρίως από εκείνες πού ήλεγχε ό Άλή πασάς, διότι σέ αυτήν ήταν λιγότερο βαριά ή καταπίεση²⁹.

25. Βλ. τό σχετικό έγγραφο Β. Παναγιωτόπουλος, *δ.π.*, έγγρ. μέ ήμερ. 2 Νοεμβρίου 1804.

26. Βλ. στό ίδιο, έγγρ. μέ ήμερ. 18 Φεβρουαρίου 1809.

27. Βλ. Π. Σκουζές, *Χρονικό της σκλαβωμένης Άθήνας στά χρόνια της τυρανίας του Χατζαλή γραμμένο στά 1841 από τόν άγωνιστή Παναγή Σκουζέ*, Έπιμέλεια: Γ. Βαλέτας, επανέκδοση Άθήνα 1984, σ. 19 και παρακάτω σ. 55.

28. Στρατηγού Μακρυγιάννη, *Άπομνημονεύματα*, Εισαγωγή: Γ. Βλαχογιάννης, επανέκδοση Άθήνα 1964, σ. 94· πθ. Τ. Λάππας, *Ρουμελιώτες στην Έπανάσταση. Σαλώνων Ησαΐας, Γιαννάκης Λογοθέτης, Βασίλης Μπούσος*, Άθήνα 1944, σ. 48.

29. W. M. Leake, *δ.π.*, σ. 15-16, 37, 74 και J. Galt, *Voyages and travels in the years 1809*,

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Οί παραπάνω μαρτυρίες συγκλίνουν στή διαπίστωση ότι στή Λιβαδειά είχαν καταφύγει «ραγιάδες» από γειτονικές περιοχές, θεωρώντας ότι εκεί υπήρχαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Φαίνεται ότι εντός του πλαισίου τής όθωμανικής διοίκησης διαμορφώνονταν στή μικρή κλίμακα συνθήκες ζωής άλλοι εύμενέστερες άλλοι πιό δυσμενείς γιά τό χριστιανικό στοιχείο, οί όποιες σχετίζονταν άμεσα μέ τή συμπεριφορά τών όθωμανών άξιωματούχων του κάθε τόπου. Έτσι οί καταθλιπτικές διοικητικές καί φορολογικές έπιβαρύνσεις πού επέβαλλαν όρισμένοι από αυτούς όδηγοΰσαν σέ φυγή τούς κατοίκους, ένω αντίθετα τό εύνοϊκότερο καθεστώς πού ίσχυε σέ περιοχές όπως ή Λιβαδειά λειτουργούσε ως πόλος έλξης γιά τούς χριστιανικούς πληθυσμούς.

Οί μαρτυρίες γιά τόν πληθυσμό τής πόλης τής Λιβαδειάς

Σύμφωνα μέ όθωμανικό κατάστιχο, πού χρονολογείται στά 1466-1467, στή Λιβαδειά έγγράφονται 164 χριστιανικές οικογένειες, 25 άγαμοι καί 27 χήρες, καί 51 μουσουλμανικές οικογένειες, 11 άγαμοι καί 13 χήρες³⁰. Φαίνεται, λοιπόν, ότι ή Λιβαδειά, άμέσως μετά τήν όθωμανική κατάκτηση, έκκινεί από ένα πληθυσμό

1810, 1811 containig statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey, Λονδίνο 1812, σ. 197-198, 210· πβ. Helen Angelomatis-Tsougarakis, *The eve of the Greek revival. British travellers' perceptions of early Nineteenth century Greece*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1990, σ. 75.

30. Βλ. Μ. Kiel, *δ.π.*, σ. 340. Ό ίδιος σέ παλαιότερο κείμενό του («Livadya», *Encyclopedie de l'Islam*, τ. 5, Παρίσι 1983, σ. 778) έκανε λόγο γιά 164 χανέδες χριστιανικών οικογενειών, 57 μουσουλμανικών καί 50 αγάμων (25 από κάθε θρήσκευμα). Σέ άλλο δημοσίευμά του ο Μ. Kiel κάνει λόγο γιά 217 χανέδες, από τούς όποιους τό 24,4% ήταν μουσουλμάνοι καί τό 75,4 χριστιανοί (βλ. Δ. Ν. Καρύδης καί Μ. Kiel, «Σαντζάκι του Εύριπου 15ος-16ος αι.», π. *Τετράμηνα*, τχ. 28-29, 1985, σ. 1873). Ό Θεοφ. Καλαϊτζάκης, *δ.π.*, σ. 133 αναφέρει 164 χανέδες, λαμβάνοντας πιθανόν υπόψη του μόνο τίς χριστιανικές οικογένειες. Μέ τήν εύκαιρία αυτή άς σημειωθεί ότι παρά τήν έξαιρετική, επίπονη έργασία πού πραγματοποιήσαν κατά τή μελέτη τών καταστίχων αυτών οί ειδικοί τουρκολόγοι έρευνητές, σέ όρισμένες περιπτώσεις παρατηρούνται αποκλίσεις στον τελικό αριθμό τών «χανέδων» πού χρεώνονται σέ κάθε οικισμό είτε διότι προσμετρούνται μέ διαφορετικό τρόπο όρισμένες υποδιαίρέσεις τών φορολογούμενων (όπως γιά παράδειγμα οί χήρες ή οί άνύπανδροι) είτε γιά τή καταμέτρηση τών αναφερόμενων προσώπων κατέληξε σέ έλαφρά διαφορετικό άποτέλεσμα από τόν έκάστοτε μελετητή (κάποτε μάλιστα άκόμη καί από τόν ίδιο, σέ περιπτώσεις όπου επανέρχεται στήν μελέτη ενός καταστίχου μετά από κάποιο χρονικό διάστημα). Τό άποτέλεσμα είναι νά δημιουργείται σύγχυση γιά τόν άκριθη αριθμό χανέδων ή οικογενειών πού παραδίδει κάθε φορά τό κατάστιχο, ιδιαίτερα μάλιστα καθώς οί άναθεωρήσεις τών μετρήσεων γίνονται συνήθως σιωπηρά, χωρίς άναφορά στίς προηγούμενες δημοσιεύσεις τών σχετικών αριθμητικών στοιχείων.

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

πού προσεγγίζει τούς χίλιους κατοίκους³¹. Στα χρόνια πού ακολουθοῦν γνωρίζει, ὅπως προκύπτει ἀπό μεταγενέστερα φορολογικά κατάστιχα, μία γοργή δημογραφική ἀνάπτυξη. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στὸν ἕναν περίπου αἰῶνα πού μεσολαβεῖ μεταξύ τοῦ καταστίχου τοῦ 1466-1467 καὶ ἑνὸς ἄλλου, πού συντάχθηκε στὰ 1569-1570, οἱ καταγεγραμμένοι «χανέδες» ἀνήλθαν σέ 542 χριστιανικές οἰκογένειες, 110 ἄγαμους καὶ 101 χῆρες, καὶ 210 μουσουλμανικές οἰκογένειες καὶ 45 ἄγαμους³². Παρότι βέβαια ἡ ἀντιστοίχιση «χανέδων», δηλαδή φορολογικῶν μονάδων τῶν καταστίχων, καὶ πληθυσμοῦ δὲν προσφέρεται γιὰ εὐθεία ἀναγωγή καὶ ἔχει δεχθεῖ δικαιολογημένες ἀμφισβητήσεις, ὅπωςδῆποτε μιὰ διαφορὰ αὐτῆς τῆς τάξης μεγέθους καταδεικνύει καὶ μιὰ αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ³³. Ἡ ἄνοδος τοῦ πληθυσμοῦ ἀφορᾷ τόσο τὸ χριστιανικό ὅσο καὶ τὸ μουσουλμανικό στοιχεῖο, ὅπωςδῆποτε ὅμως ἡ αὔξηση τοῦ τελευταίου στὸν πρῶτο αἰῶνα τῆς κατάρτησης εἶναι ἐλαφρῶς μεγαλύτερη³⁴.

31. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς προκύπτει ἀπὸ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν χανέδων τῆς πόλης μὲ συντελεστὴ τέσσερα. Ἀπὸ τὴν ἐκτεταμένη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ χανέ καὶ τίς σημασίες του βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οἱ φορολογικές λειτουργίες (I)», π. *Τὰ Ἱστορικά*, τχ. 8, 1988, σ. 4-10· Β. Κ. Ataman, «Ottoman demographic history (14th-17th centuries). Some considerations», *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, τ. 35/2, 1992, σ. 188-189· Μαρία Todorova, «Was there a demographic crisis in the Ottoman Empire in the seventeenth century?», π. *Études Balkaniques*, τ. 2, 1988, σ. 60-61· ἡ ἴδια, *Balkan family structure and the European Pattern. Demographic Developments in Ottoman Bulgaria*, Οὐάσινγκτον 1993, σ. 106-109· Κ. Κόμης, *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Μάνης 15ος-19ος αἰῶνας*, Ἰωάννινα 1995, σ. 60-61· Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, Λέιντεν-Νέα Ὑόρκη-Κολωνία 1996, σ. 105-108, ὅπου καὶ ἄλλες βιβλιογραφικές ἀναφορές.

32. Βλ. Μ. Kiel, *The rise*, ὁ.π., σ. 340. Ὁ ἴδιος, *Livadya*, ὁ.π., σ. 779, κάνει λόγο γιὰ 552 χανέδες χριστιανῶν, 317 μουσουλμάνων καὶ 32 Ἑβραίων. Ὁ ἴδιος ἐπίσης σέ ἄλλο δημοσίευμά του κάνει λόγο γιὰ 752 χανέδες (27,9% μουσουλμάνοι, 4,2% Ἑβραῖοι, 67,8% χριστιανοί)· βλ. Δ. Ν. Καρύδης καὶ Μ. Kiel, *Σαντζάκι*, ὁ.π., σ. 1873. Σέ ἄλλο κατάστιχο, πού χρονολογεῖται στὰ 1526-1527, καταγράφονται 427 χανέδες (295 χριστιανῶν σέ 4 μαχαλάδες, 96 μουσουλμάνων καὶ 36 Ἑβραίων)· βλ. Μ. Kiel, *Livadya*, ὁ.π., σ. 778-779. Σημειώνεται ὅτι στὴν περίπτωση αὐτὴ μεταξύ τῶν χριστιανῶν περιλαμβάνονται Ἄλβανοὶ καὶ Βλάχοι νομάδες καὶ δηλώνεται ὅτι οἱ Ἑβραῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴ Δύση.

33. Ἡ συζήτηση σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα ὑπολογισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ μιᾶς περιοχῆς βάσει τῶν χανέδων τῶν φορολογικῶν καταστίχων καὶ τοῦ συντελεστῆ πού εἶναι ὀρθότερο νὰ ἐφαρμόζεται εἶναι μακρότατη. Γιὰ τίς μεθόδους πού ἔχουν προταθεῖ βλ. συνοπτικά Β. Κ. Ataman, ὁ.π., σ. 190-191. Βλ. ἐπίσης Eugénie Elifoglu, «Ottoman defters containing ages of children: a new source for demographic research», π. *Archivum Ottomanicum*, τ. 9, 1984, 321-323· Linda Darling, ὁ.π., σ. 100-108.

34. Ὁ Μ. Kiel, *The rise*, ὁ.π., σ. 325 ὑπολογίζει ὅτι στὸ διάστημα 1466-1570 ἡ ἐτήσια αὔξηση τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης ἦταν 1,15% καὶ τοῦ μουσουλμανικοῦ 1,36%. Παρὰ τὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν οἱ μετρήσεις τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅταν στη-

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Τό 1668, όταν ο Έβλιά Τσελεμπί επισκέφτηκε τή Λιβαδειά, είδε μιά πόλη ακμάζουσα, μέ 2.020 σπίτια καί μικτό πληθυσμό μοιρασμένο σέ δεκατρις συνοικίες³⁵. Ένδεχομένως ό Τσελεμπί υπερεκτιμά κάπως τόν αριθμό τών σπιτιών, ή πληροφορία πάντως ότι ή πόλη είναι μεγάλη καί πυκνοκατοικημένη επανέρχεται καί σέ άλλους επισκέπτες τής ίδιας περίπου εποχής, όπως ό G. Wheeler³⁶.

Όσον άφορά τή σύνθεση του πληθυσμού στά μέσα του 17ου αιώνα, παρότι οί διαθέσιμες μαρτυρίες είναι πενιχρές, φαίνεται ότι έχει άρχισει νά έδραιώνεται μιά αριθμητική υπεροχή του μουσουλμανικού στοιχείου σέ σχέση μέ τό χριστιανικό, ή όποία άποτυπώνεται τόσο στον αριθμό τών μουσουλμανικών μαχαλάδων σέ σύγκριση μέ τούς χριστιανικούς, όσο καί στον αριθμό τών εκκλησιών σέ σύγκριση μέ τά τζαμιά. Η αριθμητική αύτή υπέρσχυση του όθωμανικού πληθυσμού συνδέεται πιθανότατα μέ άποδυνάμωση του χριστιανικού στοιχείου καί άντιστοιχεί σέ μιά γενικότερη, πρόσκαιρη παρακμή τής πόλης κατά τίς άρχές του 18ου αιώνα³⁷. Είναι χαρακτηριστικό ότι σέ όρισμένες μαρτυρίες περιηγητών –όπως σέ αύτή του Ch. Thompson– γίνεται λόγος γιά ύπαρξη πολλών έρειπωμένων εκκλησιών³⁸. Στά 1740, σύμφωνα μέ τή μαρτυρία του R. Pococke, στή Λιβαδειά υπήρχαν 650 σπίτια, άπό τά όποία 50 κατοικούνται άπό Έβραίους, ενώ στά υπόλοιπα διέμενε ίσος αριθμός Έλλήνων καί Τούρκων³⁹. Η εικόνα άρχίζει νά άντιστρέφεται μετά τά μέσα του 18ου αιώνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή Λιβαδειά μνημονεύεται σέ ένα γερμανικό σχολικό βιβλίο γεωγραφίας, πού εκδόθηκε τό 1743, άναφέρεται μάλιστα ως πόλη πού έχει καλή φήμη⁴⁰. Μιά μικρή αύξηση παρατηρείται γενικώς στον αριθμό τών σπιτιών τής πόλης, παράλληλα όμως άρχίζει νά υπερισχύει τό έλληνικό καί χριστιανικό στοιχείο έναντι του μουσουλμανικού.

Οί περιγραφές τής πόλης καί τής ευρύτερης περιοχής στά κείμενα τών Δυτικοευρωπαϊών περιηγητών πληθαίνουν άπό τά μέσα του 18ου αιώνα, ιδιαίτερα όμως πυκνώνουν στίς παραμονές τής Έπανάστασης του 1821. Οί μαρτυρίες

ρίζονται σέ δεδομένα όπως τά όθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, είναι νομίζω έμφανής ή ταχεία αύξηση τόσο του μουσουλμανικού όσο καί του γενικού πληθυσμού τής πόλης.

35. Βλ. Ι. Γιαννόπουλος, *Η περιήγησις*, ό.π., σ. 166-167.

36. Βλ. G. Wheeler, *A journey into Greece by George Wheeler Esq in company of dr Spon of Lyons*, Λονδίνο 1682, σ. 328.

37. Ο Μ. Kiel, *The rise*, ό.π., σ. 331-332, βασιζόμενος σέ όθωμανικούς καταλόγους καταβολής κεφαλικού φόρου, κάνει λόγο γιά γενικότερη δημογραφική κάμψη τής περιοχής.

38. Βλ. Ch. Thompson, *The travels of the Late Charles Thompson Esq*, τ. 1, Ρήντινγκ 1752, σ. 368.

39. Βλ. R. Pococke, *A description of the East and some other countries*, τ. 2, μέρος 1, Λονδίνο 1745, σ. 158.

40. Πολυχρ. Ένεπεκίδης, *Άθηναϊκά, Άττικοβοιωτικά, Δωδεκανησιακά, Πελοποννησιακά, Νησιά του Αιγαίου, Κρήτη 1815-1980*, Άθήνα 1991, σ. 261.

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

αυτές σέ μεγάλο βαθμό όφειλονται στην έγγύτητα της Λιβαδειάς μέ τό μαντείο τών Δελφών, πού άποτελοϋσε σταθερή έπιλογή τών ταξιδιωτών, στην παρουσία άλλων σημαντικών αρχαίων θέσεων κοντά στή Λιβαδειά, πού άποτελοϋσαν πόλο έλξης γιά τούς φιλάρχαιους περιηγητές, στή φήμη πού είχαν άποκτήσει οί πηγές τής "Ερκυνας καί τό άρχαίο σπήλαιο του Τροφωνίου"⁴¹, στον οικονομικό δυναμισμό τής νεότερης πόλης, αλλά καί στην ύπαρξη έντός αυτής οικονομικά ισχυρών προσώπων –όπως ή οικογένεια Λογοθέτη–, πού διέθεταν άπλόχερα τά σπίτια τους γιά τή φιλοξενία τών ξένων έπισκεπτών⁴².

Στόν πίνακα Ι έχουν συγκεντρωθεί όσες μαρτυρίες έγινε δυνατό νά έντοπισθούν γιά τόν πληθυσμό τής πόλης τής Λιβαδειάς άπό τά τέλη του 18ου αιώνα έως τά χρόνια τής Έπανάστασης του 1821. "Άς διέλθουμε μέ συντομία τίς πληροφορίες πού περιέχονται σέ αυτόν. Ό Σουηδός περιηγητής Α. F. Sturtzenbecker, στά 1784, ύπολογίζει ότι άνέρχονται σέ 650 τά σπίτια τών Έλλήνων τής Λιβαδειάς, σέ 300 τών Τούρκων καί σέ 30-40 τών Έβραίων. Τήν ίδια περίπου έποχή έπληξε τή Λιβαδειά μία σοβαρή έπιδημία πανώλης⁴³. Ό E. Dodwell, πού έπισκέ-

41. Είναι χαρακτηριστικές οί μακροσκελείς περιγραφές του σπηλαιου σέ κείμενα περιηγητών όπως ό Ed. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. 4, Λονδίνο ³1816, σ. 126-134· Ed. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, τ. 1, Λονδίνο 1819, σ. 215-218· S. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto de Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. 1, Ρώμη 1820, σ. 76 κ.έξ· J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, σ. 262-263· W. M. Leake, *δ.π.*, τ. 2, σ. 121-132· T. S. Hughes, *Travels in Greece and Albania*, τ. 1, Λονδίνο ²1830, σ. 340-341· [X. Scrofani], *Voyage en Grèce dans les années 1794 et 1795*, Λυών 1834, σ. 156-158· Φρ. Καρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Αττική-Κόρινθος*, Μετάφραση: Μίρκα Σκάρα, Αθήνα 1995, σ. 144-145. Ίδιαίτερη άναφορά στό σπήλαιο κάνει καί ό Μελέτιος στή *Γεωγραφία του, Μελετίου Γεωγραφία παλαιά καί νέα*, Έκδοση: "Ανθ. Γαζής, τ. 2, Βενετία ²1807, σ. 339-341. Για τή σημασία καί τή χρήση του ιερού του Τροφωνίου καί τών πηγών στά χρόνια τής Τουρκοκρατίας βλ. Ιορδ. Δημακόπουλος, *Λιβαδιά*, *δ.π.*, σ. 500-511.

42. Βλ. ένδεικτικά τίς έντυπώσεις άπό τή φιλοξενία του Λογοθέτη τών Α. F. Sturtzenbecker (Άρ. Σταυρόπουλος, Πηνελόπη Στάθη, «Η έπίσκεψη καί ό θάνατος στή Λιβαδιά, τό 1784, του Σουηδου πάστορα Α. F. Sturtzenbecker», *Έπετηρίς Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. 1, τχ. 2, Αθήνα 1988, σ. 919)· J. C. Hobhouse, *δ.π.*, σ. 261· T. S. Hughes, *δ.π.*, σ. 338-340· S. P. Cockerell, *Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817, The Journal of C. R. Cockerell*, Λονδίνο 1903, σ. 227-228. Τίς έντυπώσεις τών ευρωπαίων περιηγητών άπό τήν έπίσκεψή τους στό σπίτι του Λογοθέτη καταγράφει στή βιογραφία πού έχει συντάξει ό T. Λάμπας, *δ.π.*, σ. 52-61.

43. Σέ προγενέστερη περίοδο ή πόλη ένδέχεται νά είχε πληγεί άπό τήν πανώλη κατά τήν έπιδημία πού έπληξε τή Βοιωτία καί γενικότερα τή Στερεά Ελλάδα στά 1687-1688· βλ. Clon Stephanos, *La Grèce au point de vue naturel, Ethnologique, Anthropologique, Démographique et Médical*, άνάτυπο άπό τό *Dictionnaire Encyclopédique des Sciences*

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Μαρτυρίες για τόν πληθυσμό τής Λιβαδειάς, τέλη 18ου-άρχες 19ου αί.

Χρονολογία	Μαρτυρία	Πηγή
1784	1.000 σπίτια (650 Έλλήνων, 300 Τούρκων και 30-40 Έβραίων)	A. F. Sturtzenbecker ⁽¹⁾
1785	Πανούκλα έπληξε τήν πόλη για 15 μήνες, από τήν όποια πέθαναν 6.000 άτομα περίπου	E. Dodwell ⁽²⁾
άρχες 19ου αί.	2.000 σπίτια	F. C. H. L. Rouqueville ⁽³⁾
1801	10.000 κάτοικοι (οί μισοί κάτοικοι Τούρκοι), 6 τζαμιά και πολλές έκκλησίες	E. Dodwell ⁽⁴⁾
1802	1.500 σπίτια	E. D. Clarke ⁽⁵⁾
1805	1.500 σπίτια (άπό τά όποια τά 130 τουρκικά)	W. M. Leake ⁽⁶⁾
1805	6.000 κάτοικοι περίπου	S. Pomardi ⁽⁷⁾
1810	5.000 κάτοικοι περίπου	J. Galt ⁽⁸⁾
1810	1.500 σπίτια, μόνο 100 οικόγένειες μουσουλμάνων	J. C. Hobhouse ⁽⁹⁾
1812	2.000 σπίτια περίπου	H. Holland ⁽¹⁰⁾
1813	1.000 σπίτια (50 τουρκικά, 20 έβραϊκά και τά υπόλοιπα έλληνικά)	W. Turner ⁽¹¹⁾
1815	2.000 σπίτια ρωμαϊκά και τούρκικα	Άργ. Φιλιππίδης ⁽¹²⁾
1817	6.000 κάτοικοι περίπου το ένα δέκατο Τούρκοι, στήν περιοχή τής Λιβαδειάς 20.000 κάτοικοι	H. W. Williams ⁽¹³⁾
πρίν τό 1821	Περίπου 10.000 κάτοικοι, οί 800 μωαμεθανοί	G. Finlay ⁽¹⁴⁾
1821 (26/6)	1.000 κάτοικοι σφαγιάστηκαν από τούς Τούρκους, ένώ άλλοι 1.000 περίπου κήκαν στά σπίτια όπου είχαν κλειστεί, συνολικά κήκε τό 1/3 τών σπιτιών τής πόλης Όμέρ Βρυώνης ⁽¹⁵⁾	

Σημειώσεις- Πηγές

(1) Άρ. Σταυρόπουλος, Πηγελόπη Στάθη, «Η έπίσκεψη και ό θάνατος στή Λειβαδιά, τό 1784, του Σουηδου πάστορα A. F. Sturtzenbecker», *Έπετηρίς Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. 1, τχ. 2, Άθήνα 1988, σ. 920.

(2) Ed. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, τ. 1, Λονδίνο 1819, σ. 213.

(3) F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Παρίσι 1826, σ. 168· πβ. Φρ. Καρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στήν Ελλάδα. Στερεά Άττική-Κόρινθος*, Μετάφραση: Μίρκα Σκάρα, Άθήνα 1995, σ. 175. Ό Rouqueville αναφέρει ότι ό αριθμός προέρχεται από τό όθωμανικό κατάστιχο του βοεβοδαλικού και σημειώνει ότι ό συνολικός αριθμός οικογενειών τής περιφέρειας Λιβαδειάς άνερχόταν σέ 7.058.

(4) Ed. Dodwell, *ό.π.*, σ. 212· πβ. Ν. Ανδριώτης, «Πληθυσμιακή και οικιστική εξέλιξη τής έπαρχίας Θηβών (19ος-20ος αί.)», *Έπετηρίς τής Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. 3, τχ. 2, 2000, σ. 651.

(5) Ed. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. 4, Λονδίνο 1816, σ. 125· πβ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιωτές στήν Ελλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, Άθήνα 1985, σ. 85· Ν. Μέλιος, *Λιβαδειά 19ος - 20ός αιώνας. Όψεις τής κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας τής πόλης*, Δήμος Λεβαδέων 1997, σ. 12-13.

Τό οικιστικό πλέγμα τῆς περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς

- (6) W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, τ. 2, ἐπανεκδόση Ἄμστερνταμ 1967, σ. 120.
- (7) S. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto de Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. 1, Ρώμη 1820, σ. 76· πβ. Ἰορδ. Δημακόπουλος, «Λειβαδιά. Ἡ πολεοδομική ἐξέλιξη καί τὰ μνημεῖα τῆς ἀπό τόν 11ο αἰ. μέχρι τό 1821», Ἄρμος Τιμητικός τόμος στόν καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη χ.χ., σ. 492. Οἱ Κ. Σιμόπουλος, ὁ.π., σ. 235-236 καί Ν. Μέλιος, ὁ.π., σ. 13, ἀναφερόμενοι στόν Pomardi, κάνουν, ἀπό παραδρομή, λόγο γιά 7.000 κατοίκους.
- (8) J. Galt, *Voyages and travels in the years 1809, 1810, 1811 containig statistical, commercial and miscellaneous observations on Gibraltar, Sardinia, Sicily, Malta, Serigo and Turkey*, Λονδίνο 1812, σ. 205· πβ. Ν. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 651.
- (9) J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, σ. 260· πβ. Ἰορδ. Δημακόπουλος, ὁ.π., σ. 493.
- (10) H. Holland, *Ταξίδι στή Μακεδονία καί Θεσσαλία*, Μετάφραση: Γ. Καραβίτης, Ἐπιμέλεια: Τ. Βουρνᾶς, Ἀθήνα 1989, σ. 301· πβ. Ν. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 651.
- (11) W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 310· πβ. Ν. Ἀνδριώτης, ὁ.π., σ. 651.
- (12) Θ. Σπεράντσας, *Τά περισωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη Μερική Γεωγραφία - Βιβλίον Ἠθικόν*, Ἀθήνα 1978, σ. 62.
- (13) H. W. Williams, *Travels in Italy, Greece and the Ionian Islands*, τ. 2, Ἐδιμβούργο 1820, σ. 266· πβ. Κ. Σιμόπουλος, ὁ.π., τ. Γ2, σ. 451.
- (14) G. Finlay, *History of the Greek revolution and of the Reign of King Otho*, τ. 1, ἐπανεκδόση Λονδίνο 1971, σ. 160· πβ. Ἰορδ. Δημακόπουλος, ὁ.π., σ. 494.
- (15) Οἱ πληροφορίες προέρχονται ἀπό ἐπιστολή τοῦ Ὁμέρ Βρυώνη (βλ. Ἰω. Φιλήμων, *Δοκίμιον περί τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, τ. 3, Ἀθήνα 1860, σ. 458· πβ. Ἰορδ. Δημακόπουλος, ὁ.π., σ. 491). Ὁ Κιοσέ Μεχμέτ πασάς, σέ ἐκθεσή του γιά τὰ ἴδια γεγονότα, υποστηρίζει ὅτι κήκε τό ἡμισυ τῶν σπιτιῶν τῆς πόλης, ἐνῶ ἀναφέρει ὅτι τό μεγαλύτερο μέρος τῶν ἐξεγερμένων ἀποδεκατίσθηκε, περίπου 1.000 ἄνδρες σώθηκαν στό φρούριο καί 1.500 στά σπίτια (βλ. Ἰω. Φιλήμων, ὁ.π., σ. 459).

φτηκε τήν περιοχή τό 1801, ἀναφέρει ὅτι ἡ πανώλη ἐμφανίστηκε στήν πόλη τό 1785, κράτησε 15 μήνες καί ἄφησε πίσω τῆς 6.000 θύματα. Βεβαίως αὐτός ὁ ἀριθμός θυμάτων κατά πάσα πιθανότητα εἶναι ὑπερβολικός. Ἐάν ἦταν ἀκριβής, αὐτό θά σήμαινε ὅτι εἶχε ἀποδεκατιστεῖ τό σύνολο σχεδόν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πόλης, γεγονός πού θά καθιστοῦσε ἀδύνατη τήν τόνωση τῆς κατοίκησης πού καταγράφεται στά ἀμέσως ἐπόμενα χρόνια. Κατά πάσα πιθανότητα λοιπόν πρόκειται γιά ὑπερεκτίμηση τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πανώλης, συνήθη ἄλλωστε σέ ἀνάλογα κείμενα, τά ὁποῖα, ὅταν ἀναφέρονται σέ ἐπιδημίες, ρέπουν πρὸς τόν ἐντυ-

Médicales, Παρίσι 1884, σ. 508· Κ. Ντόκος, *Ἡ Στερεά Ἑλλάς 1684-1699 καί ὁ Σαλῶνων Φιλόθεος*, Ἀθήνα 1975, σ. 18-19· Κ. Κωστής, *Στόν καιρό τῆς πανώλης. Εἰκόνες ἀπό τίς κοινω-νίες τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου 14ος-19ος αἰώνας*, Ἡράκλειο 1995, σ. 372.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

πωσιασμό μέσω της παράθεσης μεγάλου αριθμού θυμάτων⁴⁴. Έντούτοις, αν και δεν μπορεί να προσδιοριστούν με ακρίβεια οι απώλειες στο ανθρώπινο δυναμικό της Λιβαδειάς, φαίνεται ότι η ευρύτερη περιοχή της Αττικής και της Βοιωτίας δοκιμάστηκε σκληρά από την πανώλη κατά την τριετία 1785-1788. Έτσι στο λεγόμενο «Χρονικό του 'Ανθίμου», όπου καταγράφονται συμβάντα του 18ου αιώνα στην περιοχή της Αττικής, σημειώνεται ότι στις 15 Αυγούστου 1788 προσέβαλε τη Λιβαδειά επιδημία πανώλης, η οποία άκολούθως έπεκτάθηκε στην Αθήνα και διατηρήθηκε μέχρι τον έρχόμενο Αύγουστο⁴⁵. Μνεία της επιδημίας περιλαμβάνεται και σε έπιστολή του πρωτοσύγκελου Αθηνών Αγάπιου, με ήμερομηνία 19 Νοεμβρίου 1788, όπου σημειώνεται ότι οι περιοχές Αθήνας, Θήβας, Λιβαδειάς πλήττονται από την πανώλη «τρεις χρόνους κατά σειράν» και η Λιβαδειά «ευρίσκεται από την πανώλην διασκορπισμένη»⁴⁶.

Στά χρόνια που μεσολαβούν από τις άπαρχές του 19ου αιώνα μέχρι την έκρηξη της επανάστασης του 1821 πυκνώνουν οι πληροφορίες για τον πληθυσμό της Λιβαδειάς. Οι εκτιμήσεις είτε για τον αριθμό των σπιτιών είτε για τον αριθμό των κατοίκων δεν είναι πάντοτε σύμφωνες. Οι άποκλίσεις είναι ένιοτε σημαντικές, ένας πληθυσμός όμως 5.000-6000 ανθρώπων που κατοικούν σε 1.500-2.000 σπίτια –όπως εκτιμούν οι E. D. Clarke, W. M. Leake, S. Pomardi, J. Galt, J. C. Hobhouse, H. Holland, Άργ. Φιλιππίδης, H. W. Williams– κατά πάσα πιθανότητα δεν άφίσταται από την πραγματικότητα⁴⁷. Συνεπώς φαίνεται ότι ο πληθυσμός της πόλης ένισχύεται κάπως σε σύγκριση με τά δεδομένα των άρχων του 18ου αιώνα, ή αύξηση όμως αυτή δεν είναι σπουδαία: της έπιτρέπει άπλως να άνακτήσει τό δημογραφικό δυναμικό που είχε στά μέσα του 17ου αιώνα.

Κοινή είναι επίσης η εκτίμηση των διαθέσιμων πηγών ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης συρρικνώθηκε. Οι έπισκέπτες της πόλης κάνουν λόγο για 50-130 τουρκικά σπίτια (W. Turner και W. M. Leake), για 100 οικογένειες Τούρ-

44. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Δημογραφικές έξελίξεις», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα [1975], σ. 153-155· Κ. Κωστής, *ό.π.*, σ. 89-90.

45. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ίστορίας των Αθηναίων. Τουρκοκρατία*, τ. 1, Αθήνα 1891, φωτ. άνατύπωση Αθήνα 1993, σ. 119-120. Για την προέλευση του χειρογράφου αυτού και τό συγγραφέα του βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Ίστορία των Αθηνών. Τουρκοκρατία*, τ. 1 (φωτ. άνατύπωση του *Ίστορία των Αθηναίων*, τ. 1), Αθήνα [1959], σ. 30-72.

46. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία της Ίστορίας των Αθηναίων. Τουρκοκρατία*, τ. 2, Αθήνα 1890, φωτ. άνατύπωση Αθήνα 1993, σ. 321-322.

47. Η άναφορά του E. Dodwell σε 10.000 κατοίκους, κατά τό ήμισυ Τούρκους, έλέγγε-ται ως άνακριθής. Οι εκτιμήσεις του άλλωστε και άλλοτε άποκλίνουν σημαντικά από άλλες μαρτυρίες της ίδιας έποχής. Βλ. πρόχειρα συγκριτικά στοιχεία, Β. Κρεμμυδάς, *Είσαγωγή στην ίστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821)*, Αθήνα 21988, σ. 76-77. Όσον άφορά την πληροφορία που δίνει ό G. Finlay, ό τρόπος που είναι διατυπωμένη δείχνει ότι πρόκειται περισσότερο για τάξη μεγέθους και λιγότερο για άκριβή άποτίμηση του πληθυσμού.

Τό οικιστικό πλέγμα τής περιοχής τής Λιβαδειάς

κων (J. C. Hobhouse), γιά 600-800 μουσουλμάνους κατοίκους (H. W. Williams, G. Finlay). Όμοίως στή *Νεωτερική Γεωγραφία* οί Δημητρείς σημειώνουν ότι ή Λιβαδειά «κατοικείται από πολλά όλίγους Τούρκους καί πολλούς Ρωμαίους»⁴⁸. Ίσχυρή ένδειξη επίσης τής ύπεροχής του έλληνικού στοιχείου⁴⁹ είναι τό γεγονός ότι οί Τούρκοι τής Λιβαδειάς, τουλάχιστον από τά τέλη του 18ου αιώνα, μιλούσαν τήν έλληνική γλώσσα καί έν μέρει είχαν υιοθετήσει τούς έλληνικούς τρόπους (Ch. R. Cockerell)⁵⁰, σέ τέτοιο μάλιστα βαθμό ώστε, σύμφωνα τουλάχιστον μέ τή μαρτυρία του Α. F. Sturtzenbecker, ή έλληνοφωνία νά έχει εξαπλωθεί καί στόν γυναικείο μουσουλμανικό πληθυσμό⁵¹.

Ό πληθυσμός πού συγκέντρωνε ή Λιβαδειά στίς παραμονές τής Έπανάστασης του 1821 τήν κατατάσσει μεταξύ τών μεσαίου μεγέθους πόλεων του έλληνικού χώρου πού βρίσκονταν υπό όθωμανική κυριαρχία. Σέ τοπικό επίπεδο, όμως, συνιστούσε ένα αξιόλογο κέντρο άστικής συγκέντρωσης⁵². Η δημογραφική εξέλιξη τής Λιβαδειάς από τά τέλη του 18ου αιώνα καί μέχρι τήν Έπανάσταση του 1821 άποτελεϊ, νομίζω, καλό παράδειγμα μιås διαδικασίας πού έχει παρατηρηθεί καί σέ άλλα άστικά κέντρα τής Όθωμανικής αυτοκρατορίας: τής σταδιακής διείσδυσης του έλληνικού καί χριστιανικού στοιχείου στήν όθωμανική πόλη, σέ ένα περιβάλλον δηλαδή κατά κανόνα άφιλόξενο γιά αυτό. Η Λιβαδειά, λοιπόν, έντάσσεται στήν ευρύτερη εκείνη κατηγορία πεδινών οικισμών, πού βρέθηκαν χωρίς πολυάριθμο τουρκικό πληθυσμό ή χωρίς έντονη όθωμανική διοικητική έξουσία, μέ άποτέλεσμα οί ευνοϊκές αυτές συγκυρίες νά επιτρέψουν τήν προσέλκυση κατοίκων πού έντάχθηκαν παραγωγικά στόν οικονομικό τους κύκλο δραστηριοτήτων⁵³.

48. Βλ. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, Έπιμέλεια: Αικατερίνη Κουμαριανού, έπανεκδόση Άθήνα 1988, σ. 158.

49. Η ύπεροχή αυτή είχε σύμφωνα μέ τήν παράδοση προσδώσει στή Λιβαδειά τήν προσωμία «Γκιαούρ Λιβαδειά». βλ. Τ. Λάμπας, *δ.π.*, σ. 45· ό ίδιος, *Η Χώρα τής Λειβαδιάς*, Άθήνα 1954, σ. 18-19· Δ. Πάνος, *Ξένοι περιηγητές στή Βοιωτία*, Λιβαδειά 1998, σ. 66-67.

50. Βλ. S. P. Cockerell, *δ.π.*, σ. 227· πθ. Ίορδ. Δημακόπουλος, *Λειβαδιά*, *δ.π.*, σ. 500. Ό ίδιος ό Cockerell, άναφερόμενος στήν έπαρχία τής Λιβαδειάς, κάνει λόγο γιά άπουσία «Τουρκομάνων» καί αντίθετα γιά παρουσία «Βλάχων» πού μιλούν έλληνικά (*δ.π.*, σ. 226-227).

51. Βλ. Άρ. Σταυρόπουλος, Πηνελόπη Στάθη, *δ.π.*, σ. 920.

52. Βλ. Δ. Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση τών Έλλήνων. Ό Πληθυσμός», *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, Έπιμέλεια: Β. Παναγιωτόπουλος, τ. 1, Άθήνα 2003, σ. 79-80.

53. Γιά τό θέμα βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, «Ό οικονομικός χώρος τών Έλλήνων στά χρόνια τής όθωμανικής αυτοκρατορίας», στόν τόμο *Πληθυσμοί καί οικισμοί του έλληνικού χώρου. Ίστορικά μελετήματα*, Άθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, [Τετράδια Έργασίας 18], 2003, σ. 41-42.

Τό οικιστικό πλέγμα της έπαρχίας Λιβαδειάς

Τά πληθυσμιακά δεδομένα

Όπως αναφέρθηκε ήδη, τά αναλυτικά όθωμανικά κατάστιχα του 15ου και 16ου αιώνα διασώζουν σημαντικά στοιχεία για τό οικιστικό δίκτυο, τόν πληθυσμό και τήν έθνοπολιτισμική σύνθεση τών οικισμών της περιοχής της Λιβαδειάς. Τά τελευταία χρόνια έχουν έντοπιστεί επίσης σέ όθωμανικές πηγές του 17ου, του 18ου και τών άρχων του 19ου αιώνα ενδιαφέρουσες πληροφορίες, οι οποίες όμως κατά κύριο λόγο άφορούν συνολικά τόν κεφαλικό φόρο, έκφρασμένο σέ φορολογικές μονάδες, πού είχε επιβληθεί στή φορολογική ένότητα της Λιβαδειάς. Παρότι νομίζω ότι αυτά τά φορολογικού χαρακτήρα στοιχεία δέν προσφέρονται για εύθεια άναγωγή στόν πληθυσμό, ή αύξηση από 1.901 φορολογικές μονάδες τό 1700 σέ 3.175 μονάδες τό 1731, 3.501 τό 1792 και 3.780 τό 1820 άποτελούν μία ένδειξη τόνωσης του πληθυσμού της περιοχής⁵⁴.

Έκτός από τά όθωμανικά τεκμήρια, οι διαθέσιμες μαρτυρίες του 17ου και του πρώτου μισού του 18ου αιώνα είναι πενιχρές. Προέρχονται κατά κανόνα από κείμενα περιηγητών πού πέρασαν από τήν περιοχή, κυρίως μέ άφορμή τήν επίσκεψη φημισμένων από τήν αρχαιότητα θέσεων, όπως οι Δελφοί, ή Χαιρώνεια, ό Όρχομενός ή οι Θεοπιές. Άντίθετα, στά τέλη του 18ου αιώνα και κυρίως στις άρχές του 19ου έχουμε και πάλι αξιόλογο σέ ποσότητα και ποιότητα πλούτο πληροφοριών για τούς οικισμούς της περιοχής, πού άλιεύονται ιδίως στά έργα τών W. M. Leake, F. C. H. L. Rouqueville και Άργ. Φιλιππίδη.

Στόν πίνακα II έχει γίνει προσπάθεια νά συγκεντρωθούν οι διάσπαρτες αυτές πληροφορίες για τόν πληθυσμό τών οικισμών της Λιβαδειάς στό χρονικό διάστημα από τά τέλη του 18ου αιώνα μέχρι τίς παραμονές της Έπανάστασης του 1821. Οι οικισμοί αναγράφονται μέ αλφαθητική σειρά, βάσει της όνομασίας μέ τήν όποία άπαντούν στις πηγές. Παράλληλα δίδεται ή σύγχρονη όνομασία του οικισμού –έφόσον, όπως θά δοῦμε και παρακάτω, μεγάλο τμήμα από αυτούς έχει μετονομαστεί– καθώς και τό ύψόμετρο στό όποιο φέρεται έγκατεστημένος ό σύγχρονος οικισμός. Όπως μπορούμε νά δοῦμε σέ αυτόν, τά κύρια σώματα πληροφοριών για τόν πληθυσμό τών οικισμών της Λιβαδειάς είναι δύο: τά στοιχεία πού μεταφέρει στό έργο του ό F. C. H. L. Rouqueville και ή μαρτυρία του Άργ. Φιλιππίδη. Καί τά δύο καταγράφουν μία ίκανοποιητική σειρά οικισμών, μεγάλο τμήμα τών όποίων μάλιστα συμπίπτει, μέ άποτέλεσμα νά είναι δυνατή και ή αντιπαραβολή τών άριθμητικών τους στοιχείων. Ό Rouqueville, στόν τέταρτο τόμο του έργου του *Voyage de la Grèce*, περιλαμβάνει σέ ύποσημειώσεις πληροφορίες για τόν πληθυσμό οικισμών της Λιβαδειάς. Τά στοιχεία αυτά –τά όποια περι-

54. Βλ. τά σχετικά στοιχεία M. Kiel, *The rise*, ό.π., σ. 331-332, 351.

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

λαμβάνονται μόνο στην έκδοση εκείνη, πού πραγματοποιήθηκε τό 1826 στό Παρίσι, έχουν δέ παραληφθεῖ ἀπό ἄλλες ἐκδόσεις τοῦ ἔργου— ὁ Rouquerville γράφει ὅτι προέρχονται ἀπό ὀθωμανικά κατάστιχα τῶν ἀντίστοιχων καζάδων.

Μονάδα ἀναφορᾶς εἶναι τό «σπίτι» καί σέ ἕνα-δυό κατάστιχα ἡ «οἰκογένεια». Οἱ ἀριθμοί αὐτοί παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον, καθῶς ἀποτελοῦν τή μοναδική διαθέσιμη ἀναλυτική μαρτυρία γιά τόν πληθυσμό τῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς, ταυτόχρονα ὁμως ἐγείρουν προβλήματα. Καταρχήν εἶναι φανερό ἀπό τήν ἀπλή ἀνάγνωση τοῦ καταστίχου ὅτι οἱ ἀριθμοί ἔχουν στρογγυλοποιηθεῖ, καθῶς ἡ κυριαρχία τῶν καταλήξεων 0 καί 5 εἶναι συντριπτική. Δέν εἶναι ἐπίσης σαφές τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτά τά «cadastre» πού ὑποτίθεται ὅτι ἀντέγραψε ὁ Rouquerville. Κτηματολόγια, κατάλογοι κεφαλικοῦ φόρου ἢ ἄλλα κατάστιχα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης, βιβλία πού κρατοῦσαν οἱ χριστιανοί πρόκριτοι, κάποιες ἄλλες καταγραφές τῶν χωριῶν καί τῶν κατοίκων τους; Καί ἀκόμη τά «σπίτια» πού δηλώνονται σέ αὐτά εἶναι ἄραγε πραγματικά σπίτια ἢ φορολογικές μονάδες, δηλαδή «χανέδες», ὅποτε σέ αὐτή τήν περίπτωση ἀπεικονίζουν τόν ἀριθμό τῶν ἐστιῶν πού εἶχαν χρεωθεῖ σέ κάθε χωριό καί ἐπομένως ἔμμεσα μόνο τόν πληθυσμό του; Ὅπωςδῆποτε οἱ ἀναφορές τῶν καταστίχων σέ «σπίτια» διαφέρουν ἀπό τά σπίτια γιά τά ὁποῖα κάνουν λόγο ὅσοι —ὅπως ὁ Ἄργ. Φιλιππίδης— περιγράφουν ἕνα τόπο, καθῶς στήν πρώτη περίπτωση ἔχουμε μία ἀριθμητική ἔνδειξη, πού μέ κάποιο ἄμεσο ἢ ἔμμεσο τρόπο σχετίζεται μέ τίς φορολογικές ὑποχρεώσεις ἐνός χωριοῦ, ἐνῶ στή δεύτερη περίπτωση τήν προσεκτική παρατήρηση ἢ τή φευγαλέα εἰκόνα πού σχημάτισε ὁ ἐπισκέπτης ἐνός τόπου. Σέ ποῖο βαθμό ὁμως μποροῦν νά συσχετιστοῦν αὐτές οἱ διαφορετικῶν νοηματικῶν σημασιῶν μνείες «σπιτιῶν» ἢ «οἰκογενειῶν»;

Ἡ ἀπάντηση στά ἐρωτήματα αὐτά δέν εἶναι αὐτονόητη. Τό ἴδιο τό ἔργο τοῦ Rouquerville, καθῶς περιέχει ποικίλων τύπων μαρτυρίες, προσφέρει μιά ἔνδειξη. Παρατηρεῖται λοιπόν ὅτι σέ γενικές γραμμές οἱ λιγοστές πληροφορίες πού παρέχει στό ἀφηγηματικό του κείμενο γιά τόν πληθυσμό τῶν χωριῶν συμφωνοῦν μέ τά στοιχεῖα πού παραθέτει ὁ ἴδιος στούς καταλόγους τῶν καταστίχων. Αὐτό ὁμως δέν συμβαίνει πάντοτε. Τά παρακάτω παραδείγματα εἶναι χαρακτηριστικά⁵⁵:

Οἰκισμός	Ἀφήγηση Rouquerville	Κατάστιχο δημοσιευόμενο ἀπό τόν Rouquerville
Δίστομο	150 οἰκογένειες	150 σπίτια
Μάλτα	30 οἰκογένειες	20 σπίτια
Κάπραινα	30 οἰκογένειες	30 σπίτια
Ἵσος Λουκάς	πάνω ἀπό 100 μοναχοί	180 μοναχοί

55. Βλ. Φρ. Καρ. Πουκεβίλ, ὁ.π., σ. 111, 113, 117, 148, 176, 177.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ II

Μαρτυρίες για τόν πληθυσμό οικισμών της έπαρχίας Λιβαδειᾶς
(τέλη 18ου - αρχές 19ου αϊ.)

Παλαιά ὄνομασία	Σημερινή ὄνομασία	Ύψό- μετρο	1785	1792	1802	1803	1805 (α)	1805 (β)	ἀρχές 19ου αϊ.	1810	1815
									80 σ		20 σ
Ἅγιος Βλάσιος	Ἅγιος Βλάσιος	160							150 σ		
Ἅγιος Γεώργιος	Ἅγιος Γεώργιος	230							40 σ		
Ἅγ. Δημήτριος	Ἅγιος Δημήτριος	100							10 σ		
Ἅγιος Νικόλαος	Ἅγιος Νικόλαος	140							10 σ		30 σ
Ἀραποχώρι	Ἀραποχώρι				250 σ				400 σ	350 σ	
Ἀράχωβα	Ἀράχοβα	960							30 σ		20 σ
Βελής	Προσήλιο	120							40 σ		
Βισθάρδι	Ἀκόντιο	120							30 σ		60 σ
Βράνεζι	Ἅγιος Σπυρίδων	100									30 σ
Γέφυρα	[ἀταύτιστο]								40 οἱ		
Γρανίτσα	Λαφύσιο	270					40 σ	150 σ	120 σ		
Δαύλεια	Δαύλεια	340	60 σ						20 σ		40 σ
Δεγλέσι	Μαυρόγεια	100							150 σ		
Δίστομο	Δίστομο	450	150 σ						30 σ		
Ζερίκια	Ἐλικῶν	850						30 σ	30 σ	30 σ	40 σ
Κάπραινα	Χαιρώνεια	130							60 σ		50 σ
Καράμουσα	Ἅγιοι Ἀπόστολοι	130							40 σ		
Καραχουσεῖν	Ἅγιος Ἀθανάσιος	100							50 σ		50 σ
Καρυά	Καρυά	100							40 σ		
Κασνέσι	Μαυρονέρι	140									80 σ
Κατζαούνι	[ἀταύτιστο]										50 σ
Κούμαρο	[ἀταύτιστο]								25 σ		
Κούκουρα	Ἅγια Ἄννα	700							15 σ		
Κουρούπι	Κουρούπι								40 σ		
Κουτουμουλά	Κορώνεια	440									30 σ
Κραθασαράς	Βασιλικά	150									
Κυριάκιο	Κυριάκι	760					30 οἱ				20 σ
Λούτσιο	Λούτσι	270							5 οἱ		
Λυκουρέσι	Λυκώρεια								50 σ	50 σ	
Μάζι	Μάζι	240							20 σ		
Μάλτα	[ἀταύτιστο]								15 σ		50 σ
Μαμούρα	Ἀλακκομεναί	100							10 σ		
Μέρα	[ἀταύτιστο]								25 σ		
Μεραλή	Προφήτης Ἡλίας	140									10
Μολύθι	[ἀταύτιστο]								15 σ		50 σ
Μούλκι	Ἀλιάρτος	100							30 σ		80 σ
Μπεσχένι	Παρόρι	150							40 σ		200 σ
Μπράμαγα	Θούριον	110							30 σ		40 σ
Νησί	[ἀταύτιστο]								20 οἱ		30 σ
Παῦλος	Παῦλος	200		464 α					50 σ		40 σ
Πετρομαγούλα	Πετρομαγούλα	100									30 σ
Πουρνάρι	[ἀταύτιστο]										40 σ
Ράχη	Ράχη	100									40 σ
Ρωμαίικο	Ρωμαίικο	100							25 σ		30 σ
Σκριπού	Ἀθάμας	100					100 σ		120 σ		70 σ
Σούρη	Ἀνάληψη	350							80 σ		
Στεβενίκο	Ἅγια Τριάδα	400							100 σ		
Στεῖρι	Στεῖρι	440					305 α		40 σ		

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

Παλαιά όνομασία	Σημερινή όνομασία	Υψό- μετρο	1785	1792	1802	1803	1805 (α)	1805 (β)	άρχές 19ου αί.	1810	1815
Τζιτζηρα/Κίκιρα	[άταυτιστο]								10 σ		30 σ
Τσιθέρι	Κυθέρι								15 σ		
Χούμπαγο	[άταυτιστο]						20 σ		20 σ		50 σ

Διευκρινίσεις:

α = άτομα οι = οικογένειες σ = σπίτια

– Μέ πλάγια έχουν τεθεί οι οικισμοί που δέν κατέστη δυνατό νά έντοπιστούν καί νά ταυτιστούν.

Πηγές:

1785: Ed. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819, τ. 1, σ. 196-247 καί τ. 2, σ. 484-489.

1792: Γ. Κρέμος, *Φωκικά. Ίστορία τής έν Φωκίδι μονής του Ίοσίου Λουκά τούπίκλην Στειριώτου*, τ. 3, Άνέκδοτα έγγραφα, Άθήνα 1880, σ. 90-91. όπου δημοσιεύεται σέ μετάφραση σχετικό φιρμάνι.

1802: Ed. D. Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. 4, Λονδίνο ³1816, σ. 201· πθ. Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Έλλάδα 1800-1810*, τ. Γ1, Άθήνα ²1985, σ. 86.

1803: Γ. Κρέμος, *δ.π.*, σ. 93-94, όπου δημοσιεύεται σέ μετάφραση σχετικό φιρμάνι.

1805 (α): W. M. Leake *Travels in Northern Greece*, τ. 2, επανέκδοση Άμστερνταμ 1967, σ. 98, 144, 190, 526, 528.

1805 (β): S. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto de Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. 1, Ρώμη 1820, σ. 76.

άρχές 19ου αί.: F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Παρίσι ²1826, σ. 46, 155, 168-170· πθ. Φρ. Καρ. Πουκεθίλ, *Ταξίδι στην Έλλάδα. Στερεά Άττική-Κόρινθος*, Μετάφραση: Μίρκα Σκάρα, Άθήνα 1995, σ. 135, 175-177.

1810: J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, σ. 266, 272.

1815: Θεοδόσιος Σπεράντσας, *Τά περιωθέντα έργα του Άργύρη Φιλιππίδη. Μερική γεωγραφία - Βιβλίον Ήθικόν*, Άθήνα 1978, σ. 53-213.

– Μ. Σταματελάτος, *Φωτεινή Βάμβα-Σταματελάτου, Επίτομο γεωγραφικό λεξικό τής Έλλάδος*, Άθήνα 2001.

– *Στοιχεία συστάσεως καί εξέλιξεως των Δήμων καί Κοινοτήτων*, τ. 7, *Νομός Βοιωτίας*, Άθήνα, Έκδοσις τής Κεντρικής Ένώσεως Δήμων καί Κοινοτήτων τής Έλλάδος, 1961.

Έάν επιχειρήσουμε νά ελέγξουμε τήν άξιοπιστία των άριθμητικων στοιχείων του Rouqueville συγκρίνοντάς τα μέ άλλες διαθέσιμες πληροφορίες, καί κυρίως μέ όσα γράφει, τήν ίδια περίπου εποχή, ό Άργ. Φιλιππίδης, προκύπτει μία εικόνα κάπως άντιφατική. Μεταξύ των οικισμών τής Λιβαδειάς που άναφέρουν οι Rouqueville καί Άργ. Φιλιππίδης, περιλαμβάνονται είκοσι γιά τόν πληθυσμό των οποίων καί οι δύο παραδίδουν άριθμητικά στοιχεία. Συμπίπτουν μία μόνο φορά. Γιά τούς υπόλοιπους οικισμούς ό Rouqueville σέ πέντε περιπτώσεις δίνει μεγαλύτερο πληθυσμό καί σέ δεκατέσσερις μικρότερο. Σχετικά μέ τίς άποκλίσεις που παρουσιάζονται, σέ όρισμένες περιπτώσεις είναι σημαντικές καί δυσεξήγητες,

Δημήτρης Δημητρόπουλος

όπως για παράδειγμα στον Άγιο Βλάσιο, όπου ο Rouqueville κάνει λόγο για 80 σπίτια, ενώ ο Άργ. Φιλιππίδης για 20, στη Σκριπού 120 και 70 ή αντίστροφα στη Μαμούρα 15 και 50, στο Μπεσχένι 30 και 80, στο Μπράμαγα 40 και 200.

Σημαντικές είναι επίσης οι διαφορές και ως ποσοστιαίες αναλογίες, καθώς, όπως φαίνεται από τα αριθμητικά στοιχεία του Πίνακα II, μόνο σε 8 περιπτώσεις οι διαφορές είναι μικρότερες του 100%. Άς σημειωθεί βέβαια ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στο μικρό μέγεθος των οικισμών, έφ' όσον μία διαφορά έκτιμησης 10 σπιτιών σε έναν οικισμό μεγέθους 20 οικήων αντιστοιχεί σε μεγάλη ποσοστιαία απόκλιση. Νομίζω λοιπόν ότι η ποσοτική επεξεργασία δεδομένων, με ποιοτικά χαρακτηριστικά όπως αυτά των Rouqueville και Άργ. Φιλιππίδη, δεν μπορεί να προχωρήσει πέρα από την απλή καταγραφή και καταμέτρηση τους, αφού το πιθανότερο είναι ότι θα οδηγήσει σε διαστρεβλώσεις. Αντίθετα, τα στοιχεία αυτά είναι εξαιρετικά χρήσιμα για το σχηματισμό μίας γενικής εικόνας των οικισμών και της τάξης μεγέθους του ανθρώπινου δυναμικού τους.

Ανάλογη είναι και η εικόνα που προκύπτει από τη σύγκριση των στοιχείων των Rouqueville και Άργ. Φιλιππίδη με τις υπόλοιπες, λιγοστές, διαθέσιμες πηγές. Σε κάποιες περιπτώσεις –όπως για παράδειγμα στην Κάπρανα, η οποία είχε κερδίσει το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών λόγω των αρχαιοτήτων της Χαϊρώνειας– παρατηρείται όμοφωνία: οι S. Pomardi, F. C. H. L. Rouqueville, J. C. Hobhouse κάνουν λόγο για 30 σπίτια και ο Άργ. Φιλιππίδης για 40. Σε άλλες περιπτώσεις όμως παρουσιάζονται σημαντικές αποκλίσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η Δαύλεια, όπου ο Ed. Dodwell το 1785 είδε 60 σπίτια, ο W. M. Leake το 1805 40, ο S. Pomardi την ίδια χρονιά 150, ενώ ο Rouqueville γράφει ότι στο κατάστιχο που συμβουλευτήκε σημειώνονταν 120 σπίτια.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πληροφορίες για τον πληθυσμό των χωριών Παῦλος και Στείρι, οι οποίες περιέχονται σε δύο φερμάνια⁵⁶, που έχουν δημοσιευτεί σε, προβληματική δυστυχώς, ελληνική μετάφραση. Στο πρώτο, που συντάχθηκε το 1792, αναφέρεται –σύμφωνα με το μεταφραστή– ότι το χωριό Παῦλος αποτελείται «ἐκ τριακοσίων πενήτηκοντα τεσσάρων ηλικιωμένων ὑπηκόων, ἑκατόν εἴκοσι ἀνηλίκων, εἴκοσι τεσσάρων οικήων καὶ δέκα «μπαστίνων»⁵⁷.

56. Βλ. Γ. Κρέμος, *δ.π.*, σ. 90-91 και 93-94 αντίστοιχως.

57. Δεν είναι σαφές ποιά είναι ακριβώς στην περίπτωση αυτή η έννοια του ὄρου «μπαστίνων». Σε παλαιότερα ὀθωμανικά κατάστιχα όπου έχει ἐντοπιστεί ἡ λέξη δηλώνει κατὰ πάσα πιθανότητα μιά φορολογούμενη ἀγροτική ἐκμετάλλευση ἢ συνήθως μιά ἰδιοκτησία πού χαίρει κάποιων φορολογικῶν ἀπαλλαγῶν λόγω ὑπηρεσιῶν πού προσφέρει ὁ κάτοχός της πρὸς τὸ κράτος· βλ. ἀναλυτικά N. Beldiceanu, «L'empire de Trébizonde à trevers un registre ottoman de 1487», π. Ἀρχεῖον Πόντου, τ. 35, 1978, σ. 61-65. Σε ἄλλες περιπτώσεις ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι δηλώνει τὸ σύνολο τῆς ἀκίνητης περιουσίας κάποιου· βλ. Γ. Παπαγεωργίου, *Οἰκονομικοί καὶ κοινωνικοί μηχανισμοὶ στὸν ὀρεινὸ χῶρο. Ζαγόρι (μέσα 18ου - ἀρχές 20ου αἰ.)*, Ἰωάννινα 1995, σ. 191.

Τό οικιστικό πλέγμα τής περιοχῆς τής Λιβαδειᾶς

Στό δεύτερο, πού χρονολογεῖται στά 1803, ἀναφέρεται ὅτι τό χωριό Στεῖρι περιέχει «τριακόσιους πέντε κατοίκους καί εἰκοσιμῖαν οἰκίαν». Τά παραπάνω τεκμήρια παρουσιάζουν πολλαπλό ἐνδιαφέρουν γιατί προέρχονται ἀπό πρῶτο χέρι, ἀπό ὀθωμανικές πηγές, οἱ ὁποῖες τήν ἐποχή αὐτή πλέον εἶναι σπάνιες καί δίνουν λεπτομερεῖς πληροφορίες γιά τόν πληθυσμό δύο χωριῶν τής περιοχῆς. Παράλληλα οἱ πληροφορίες αὐτές θά μπορούσαν νά ἀποτελέσουν ἕνα γενικότερο δείκτη ἀξιοπιστίας καί γιά τίς μαρτυρίες τῶν Rouquerville καί Ἀργ. Φιλιππίδη. Μιά προσεκτικότερη ἀνάγνωσή τους ὁμως δείχνει ὅτι δυστυχῶς δέν στεροῦνται καί αὐτές σκοτεινῶν σημείων.

Καταρχῆν, ἂν δεχθούμε κατά λέξη τίς παραπάνω πληροφορίες, προκύπτει ὅτι στό μέν Παῦλο διέμεναν σέ κάθε οἰκία 19,5 κάτοικοι, ἐνῶ στό Στεῖρι 14,5. Ἡ ἀναλογία εἶναι ὑψηλή καί ἂν εἶναι ἀληθινή –καί συνεπῶς ὁμοία μέ τῶν ὑπολοίπων χωριῶν τής περιοχῆς γιά τά ὁποῖα οἱ διαθέσιμες μαρτυρίες ἀφοροῦν τόν ἀριθμό τῶν σπιτιῶν τους– πρέπει νά ὀδηγήσει σέ πολλαπλασιασμό τοῦ ἐνδεχόμενου πληθυσμοῦ τους. Θά μπορούσε ὁμως νά θεωρηθεῖ πιθανό ὅτι μέ τή λέξη «οἰκίες» ἀποδόθηκε στά ἑλληνικά ὁ ὅρος «χανέδες» τοῦ πρωτοτύπου, ὁ ὁποῖος εἶχε καταλήξει τήν ἐποχή αὐτή πλέον νά δηλώνει ὄχι τίς κατοικίες ἢ τίς οἰκογένειες, ἀλλά ἀπλῶς τίς φορολογικές μονάδες πού εἶχαν προσγραφεῖ στό κάθε χωριό. Τό ἐνδεχόμενο αὐτό ὁμως, τό ὁποῖο θά ἐξηγοῦσε τήν «πλαστή» ἀναλογία κατοίκων-οἰκιῶν, δέν συμβαδίζει μέ τίς μαρτυρίες τοῦ Rouquerville καί τοῦ Ἀργ. Φιλιππίδη, καθώς τά κατάστιχα πού συμβουλευτήκε ὁ πρῶτος ἀποδίδουν στόν Παῦλο 20 οἰκογένειες καί στό Στεῖρι 40 σπίτια, ἐνῶ ὁ δεύτερος χρεώνει στόν Παῦλο 30 σπίτια, δηλαδή ἀριθμούς κοντά στίς «οἰκίες» ἢ στούς «χανέδες» τῶν φερμανιῶν. Δυστυχῶς ἡ ἀπουσία ἄλλων πηγῶν δέν ἐπιτρέπει νά διαφωτιστεῖ περαιτέρω τό θέμα, τό ὁποῖο παραμένει ἀνοικτό πρὸς διερεύνηση.

Παρά τα ὅσα ἐπισημάνθηκαν παραπάνω σχετικά μέ τήν ποιότητα τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων πού εἶναι σέ θέση νά παράσχουν οἱ διαθέσιμες πηγές, εἶναι γεγονός ὅτι τόσο ὁ Ἀργ. Φιλιππίδης ὅσο κυρίως ὁ Rouquerville δίνουν στοιχεῖα γιά μεγάλο ἀριθμό οἰκισμῶν τής ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς. Στούς καταλόγους πού δημοσιεύει ὁ Rouquerville περιλαμβάνονται συγκεκριμένα στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τῶν σπιτιῶν ἢ τῶν οικογενειῶν 41 οἰκισμῶν, συμπεριλαμβανομένης καί τής πόλης τής Λιβαδειᾶς (χάρτης 1). Μιά κατανομή τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν θάσει τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν πού περιλαμβάνουν δίνει τήν εἰκόνα πού παρουσιάζεται στόν πίνακα III.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά κατάστιχα πού δημοσιεύει ὁ Rouquerville, ἡ πλειονότητα τῶν οἰκισμῶν τής περιοχῆς εἶναι μικροῦ μεγέθους καί δέν ξεπερνοῦσε σέ μέγεθος τά 50 σπίτια. Λιγοστοί εἶναι οἱ οἰκισμοί πού εἶχαν 60-100 σπίτια, ὅπως καί ἐκεῖνοι πού ὑπερέβαιναν τά 100 σπίτια. Στήν τελευταία αὐτή ὁμάδα ἐντάσσονται τά χωριά Ἁγίος Γεώργιος, Δάυλεια, Δίστομο, Σκριπού, ἐνῶ εἰδική περίπτωση ἀποτελεῖ ἡ Ἀράχοβα, γιά τήν ὁποῖα ὁ Rouquerville ἀναφέρει ὅτι εἶχε «μαζί μέ τίς κτήσεις της» 400 σπίτια. Ὁ ἀριθμός αὐτός συνεπῶς δέν ἀφορᾷ μόνο τό χωριό

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ III

Οίκοι και αριθμός σπιτιών στην έπαρχία Λιβαδειάς και στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο με βάση τα στοιχεία του Rouqueville

Οίκοι	Έπαρχία Λιβαδειάς		Σύνολο
	Αριθμός οίκων	%	ελληνικού χώρου
Οίκοι με 1-10 σπίτια	5	11,4	8,7
Οίκοι με 11-50 σπίτια	29	65,9	64,0
Οίκοι με 51-100 σπίτια	4	9,1	13,2
Οίκοι με 101-500 σπίτια	5	11,4	13,1
Οίκοι με περισσότερα από 500 σπίτια	1	2,2	1,0
ΣΥΝΟΛΟ	44	100,0	100,0

Πηγές:

Για την έπαρχία Λιβαδειάς: F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage*, ό.π., σ. 46, 155, 168-170· πβ. Φρ. Καρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι*, ό.π., σ. 135, 175-177.

Για τον ελληνικό χώρο συνολικά: Δ. Ανωγιάτης-Πελέ, «Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1820)», π. *Μνήμων*, τ. 10, 1985, σ. 8, 22 και Δ. Δημητρόπουλος, *Η κατάσταση*, ό.π., σ. 80.

της Άράχοβας, αλλά συμπεριλαμβάνει και τα προσαρτήματά του, ένδεχομένως οίκοι όπως ο Ζεμενό και τα Καλύβια Άράχοβας⁵⁸. Σημειώνεται ότι ο έτερος συστηματικός καταγραφέας των χωριών της περιοχής, ο Άργ. Φιλιππίδης, δέν μās δίνει πληροφορίες για τούς πέντε αυτούς οίκοι, καθώς δέν περιγράφει την περιοχή τους, υποστηρίζει όμως ότι το χωριό Μπράαμαγα (ή Μπραάμ) είχε 200 σπίτια και κατοικούσαν από γεωργούς⁵⁹.

Συνεπώς η οικιστική συγκρότηση της περιοχής που καλύπτει ή σημερινή έπαρχία Λιβαδειάς, διαρθρωνόταν γύρω από ένα ισχυρό αστικό κέντρο, την πόλη της Λιβαδειάς, που ήταν και ή μοναδική πόλη της περιοχής. Έντός των όριών της ίδιας έπαρχίας έντοπίζονται τέσσερα-πέντε σχετικώς μεγαλύτερα χωριά, μέ πληθυσμιακό δυναμικό 400-700 κατοίκων, και παρακάτω μερικές δεκάδες οίκοι μέ πληθυσμό που έκτεινόταν από 50 έως 300 κατοίκους. Ο τελευταίος αυτός τύπος οικισμού αποτελούσε και τή μορφή οικιστικής συγκέντρωσης που κυριαρχούσε στην περιοχή.

Η εικόνα που παρουσιάζει ή κατανομή των σπιτιών ανά οικισμό στην έπαρχία Λιβαδειάς είναι απόλυτως όμοια μέ αυτήν του οικιστικού δικτύου στον υπόλοιπο

58. Για τό τοπωνύμιο Ζεμενό βλ. Στ. Άσημάκης, *Άράχοβα. Τοπωνυμολογικά*, Άθήνα 2000, σ. 43-45.

59. Βλ. Θ. Σπεράντσας, ό.π., σ. 71. Ο Rouqueville αντίθετα αναφέρει ότι τό χωριό είχε 40 σπίτια.

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

έλληνικό χώρο. Τά σχετικά αριθμητικά στοιχεία πού παρουσιάζονται στον πίνακα III καί ἀφορῶν μιά εὐρεία περιοχή πού καλύπτει τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας καί μικρότερα τμήματα τῆς Θεσσαλίας, τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, τῆς Ἡπείρου καί τῆς Πελοποννήσου δείχνουν ὅτι ἡ Λιβαδειά ἀκολουθεῖ ὁμοιο οικιστικό πρότυπο μέ αὐτό πού κυριαρχοῦσε καί στόν ὑπόλοιπο ἑλληνικό χώρο, ὅπου δέσποζε ὁ μικρός οἰκισμός, μέ μέγεθος πού δέν ξεπερνᾶ τά 100 ἢ ἀκόμη καί τά 50 σπιτία.

Ἐνδιαφέρον συστατικό τῆς οικιστικῆς συγκρότησης τῆς περιοχῆς ἀποτελοῦν τά μοναστήρια, τά ὁποῖα, ὅπως φαίνεται, συνιστοῦσαν ἐνεργούς, ἰσχυροῦς πυρῆνες κατοίκησης. Οἱ μονές Ὁσίου Σεραφεῖμ (Δομβοῦς/Δομποῦς), Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (Ἱερουσαλήμ) καί κυρίως ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά συγκέντρωναν μεγάλο μοναστικό πληθυσμό: σύμφωνα μέ τόν Rouqueville, οἱ δύο πρῶτες 50 καί 60 μοναχοῦς καί ἡ τρίτη 180⁶⁰. Ἐκτός ἀπό τίς παραπάνω μονές, στίς πηγές τῆς ἐποχῆς ἀναφέρονται ἐπίσης οἱ μονές Ἁγίου Νικολάου καί Εὐαγγελιστρίας Ζαγαρά⁶¹.

Τό δίκτυο τῶν οἰκισμῶν

Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πληροφορίες γιά τόν ἀριθμό τῶν κατοίκων, τῶν οἰκογενειῶν ἢ τῶν σπιτιῶν κάθε οἰκισμοῦ, οἱ διαθέσιμες πηγές ἐπιτρέπουν τό σχηματισμό μιᾶς ἀρκετά ὀλοκληρωμένης εἰκόνας γιά τό πλέγμα τῶν κατοικημένων οἰκισμῶν τῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς. Σέ αὐτήν τήν κατεύθυνση ἰδιαίτερα εὐνοϊκή εἶναι ἡ συμπερίληψη σέ περιηγητικά ἔργα τοῦ τέλους τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα καταλόγων χωριῶν, καθῶς χάρη σέ αὐτούς μᾶς γίνονται γνωστές οἱ ὀνομασίες τῶν κατοικημένων οἰκισμῶν. Δέν περιοριζόμεστε ἔτσι ἀποκλειστικά καί μόνο στούς οἰκισμούς πού ἐπισκέφτηκαν οἱ περιηγητές, καθόσον μάλιστα οἱ ἐπισκέψεις τῶν τελευταίων ὑπέκειντο στίς προσωπικές τους ἐπιλογές καί στίς προτεραιότητες πού εἶχαν θέσει κατά τή χάραξη τοῦ ταξιδιοῦ τους.

Οἱ πληροφορίες ἀπό ὀθωμανικές πηγές πού περιέλαβε ὁ Rouqueville στό ἔργο του παρέχουν μιά συστηματική καταγραφή. Χρονολογοῦνται στίς ἀρχές τοῦ

60. Βλ. F. C. H. L. Rouqueville, *ὁ.π.*, σ. 168-170. Γιά τίς παραπάνω μονές βλ. ἀντιστοίχως Κ. Ρωμαῖος, «Ἡ ἐπί τοῦ Ἑλικῶνος μονή Δομποῦς», στόν τόμο *Ἀφιέρωμα εἰς Κ. Ι. Ἄμαντον*, Ἀθήνα 1940, σ. 107-154· Δ. Ξανάλατος, «Ἀνέκδοτον χειρόγραφον περί τῆς μονῆς Δαυλειᾶς (Ἱερουσαλήμ)», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τ. 13, 1937, σ. 371-384· Γ. Κρέμος, *ὁ.π.*, τ. 1-3. Σύμφωνα μέ τό ἀνώνυμο χειρόγραφο τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα πού ἀναφέρθηκε παραπάνω, ἡ μονή τοῦ Ὁσίου Λουκά εἶχε πάνω ἀπό 100 μοναχοῦς καί 30 βοσκούς, ἐνῶ ἡ μονή Δομβοῦς 30 (βλ. Π. Χριστόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 455-456)· Σπ. Ἀσδραχάς, *Πραγματικότητα*, *ὁ.π.*, σ. 191-192).

61. Βλ. W. M. Leake, *ὁ.π.*, σ. 493 καί Ed. Dodwell, *ὁ.π.*, σ. 489.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

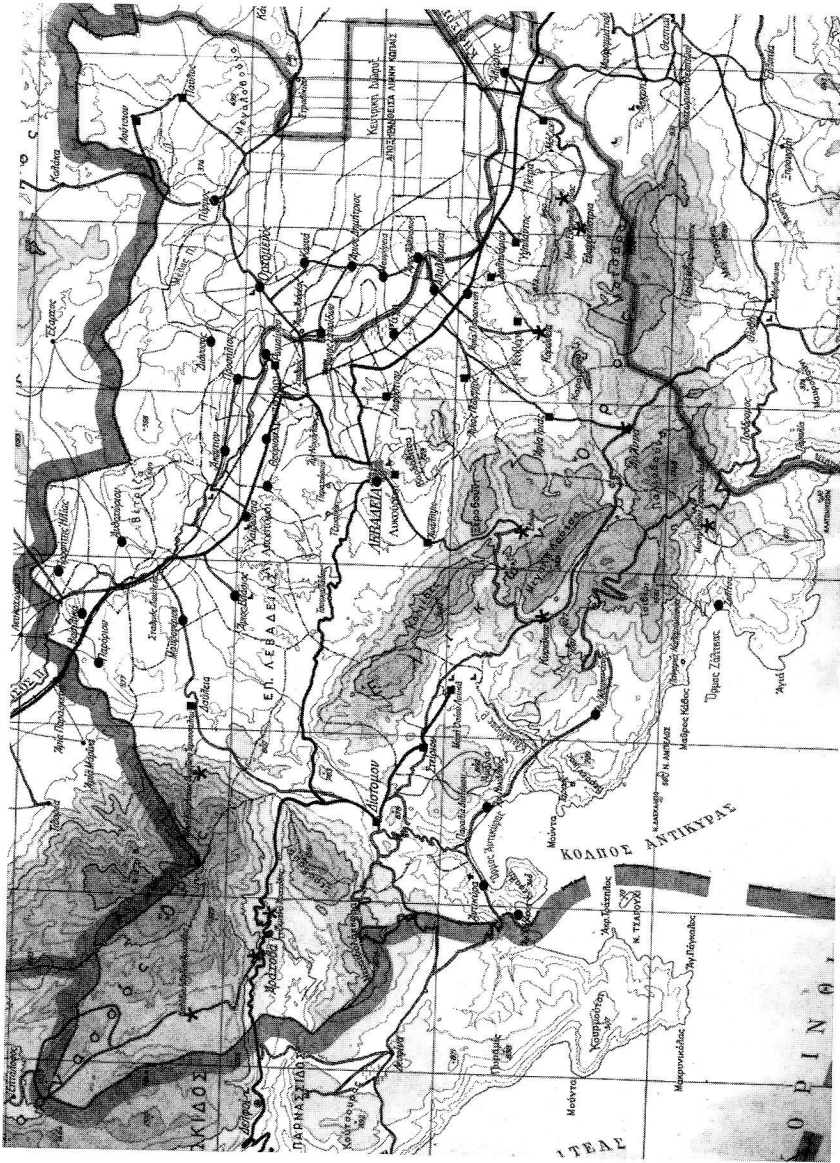
19ου αιώνα. Η συντριπτική πλειονότητα τῶν οἰκισμῶν τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς καταγράφεται στό κατάστιχο τοῦ καζᾶ τῆς Λιβαδειᾶς, καί ἐλάχιστοι οἰκισμοί στούς καζάδες Ἀταλάντης καί Λιδορκίου. Ἐάν σημειωθεῖ ὅτι δυστυχῶς ὁ Rouqueville δέν παραδίδει τό αντίστοιχο κατάστιχο γιά τόν καζά τῆς Θήβας, στό ὁποῖο κατά πάσα πιθανότητα θά περιέχονταν ὀρισμένοι οἰκισμοί τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς. Πάντως, οἱ κατάλογοι τοῦ Rouqueville δέν ἀπαρτίζονται ἀπό τά χωριά πού εἶδε ὁ ἴδιος μέ αὐτοψία, ἀλλά ἀπό ὅσα εἶχαν περιληφθεῖ σέ κάποια κατάστιχα τῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης. Ἐνδεχομένως, λοιπόν, ἂν δέν διασώζεται σέ αὐτά τό σύνολο τῶν οἰκισμῶν τῆς ἐποχῆς, ἀναγράφονται ὅσοι τουλάχιστον ἀπό αὐτούς χαρακτηρίζονταν ὡς φορολογικῆς μονάδες.

Ὁ κατάλογος μέ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν χωριῶν τῆς περιοχῆς πού συνέταξε ὁ Ed. Dodwell, ὡς συμπλήρωμα στίς ἐντυπώσεις τοῦ ταξιδιοῦ πού πραγματοποιήθηκε τό 1785, συνιστᾷ ἕνα ἀκόμη ἀναλυτικό, χρήσιμο βοήθημα, ἐνῶ ὁ W. M. Leake μεθοδικά καί συστηματικά καταγράφει ὅσα χωριά εἶδε κατά τή διαδρομή τῆς περιήγησής του στά 1805. Ἀξιόπιστη εἶναι ἐπίσης ἡ περιγραφή τοῦ Ἄργ. Φιλίππιδου, ὁ ὁποῖος μέ παραστατικό τρόπο ἀναφέρει ὅσα χωριά θεωρεῖ ἀξιωμακτικῶς ἀξιοσημειώσιμα· ἄς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι στό κείμενό του, πού συντάχθηκε τό 1815, καταπιάνεται ὀριακά μέ τή Λιβαδειά καί τά χωριά της, καθώς τό ἐπίκεντρο τοῦ ἐνδιαφέροντός του ἐντοπίζεται βορειοανατολικότερα στή Μαγνησία, Λάρισα, Φθιώτιδα καί στό ἀνατολικό κυρίως τμήμα τῆς Βοιωτίας. Ἀντίθετα, σποραδικές εἶναι οἱ πληροφορίες πού περιλαμβάνουν στά κείμενά τους ἄλλοι περιηγητές, ὅπως ὁ S. Romardi, πού πέρασε ἀπό τήν περιοχή τό 1805, ἢ ὁ J. C. Hobhouse, τό 1810. Περιορισμένα εἶναι ἐπίσης τά στοιχεῖα καί παλαιότερων συγγραφέων, ὅπως τοῦ G. Wheler, πού ἐπισκέφτηκε τήν περιοχή τό 1675, ἢ τοῦ Μελέτιου, πού ἐξέδωσε τή *Γεωγραφία* του τό 1728.

Στόν πίνακα IV καί στό χάρτη 2 ἔχουν συγκεντρωθεῖ οἱ οἰκισμοί τῆς περιοχῆς πού ἀναφέρονται στίς παραπάνω πηγές. Παράλληλα, στήν τρίτη στήλη τοῦ πίνακα IV ἔγινε προσπάθεια νά συγκεντρωθοῦν ὅσες ἀναφορές σέ οἰκισμούς τῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς ἀπαντοῦν σέ δημοσιευμένα ὀθωμανικά κατάστιχα τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 15ου καί κυρίως τοῦ 16ου αἰώνα ἢ σέ σχετικές μέ αὐτά μελέτες πού εἶδαν τό φῶς τῆς δημοσιότητας τά τελευταῖα κυρίως χρόνια⁶². Διευκρινίζεται ὅτι

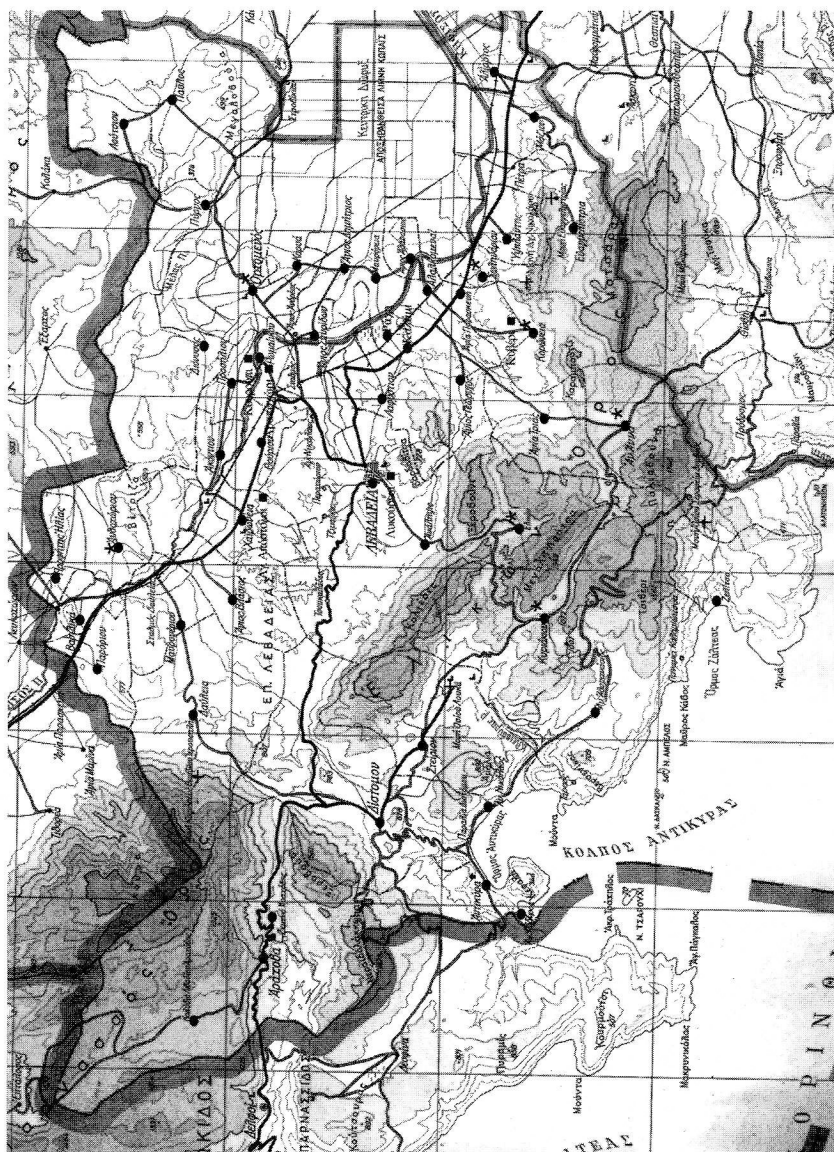
62. Ἐχουν συγκεντρωθεῖ πληροφορίες ἀπό τίς ἀκόλουθες ἐργασίες: Εὐαγγελία Μπαλτά, «Ἐνδείξεις γιά τήν κίνηση πληθυσμοῦ καί εἰσοδήματος. Τό παράδειγμα τῆς Εὐβοίας στά τέλη τοῦ 15ου καί ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα», *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τ. 26, 1984-1985, σ. 317-319, 323· Δ. Ν. Καρύδης, Μ. Kiel, *ὁ.π.*, σ. 1885 καί ἀναδημοσίευση Δ. Καρύδης, *Χωρο-γραφία Νεωτερικῆ ἢ Λόγος γιά τή συγκρότηση καί ἐξέλιξη τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἀπό τόν 15ο στόν 19ο αἰώνα*, Ἀθήνα 1993, σ. 74· Μ. Kiel, «Remarks on the administration of the Poll tax (cizye) in the Ottoman Balkans and value of the Poll tax registers (cizye defterleri) for demographic research», π. *Études Balkaniques*, τ. 4, 1990, σ. 80· Evangelia Balta, «Rural and urban population in the sancak of Euripos in the early 16th century»,

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

ΧΑΡΤΗΣ 1: Οίκισμοί και αριθμός σπιτιών στην έπαρχία Λιβαδειάς σύμφωνα με τον Rouqueville

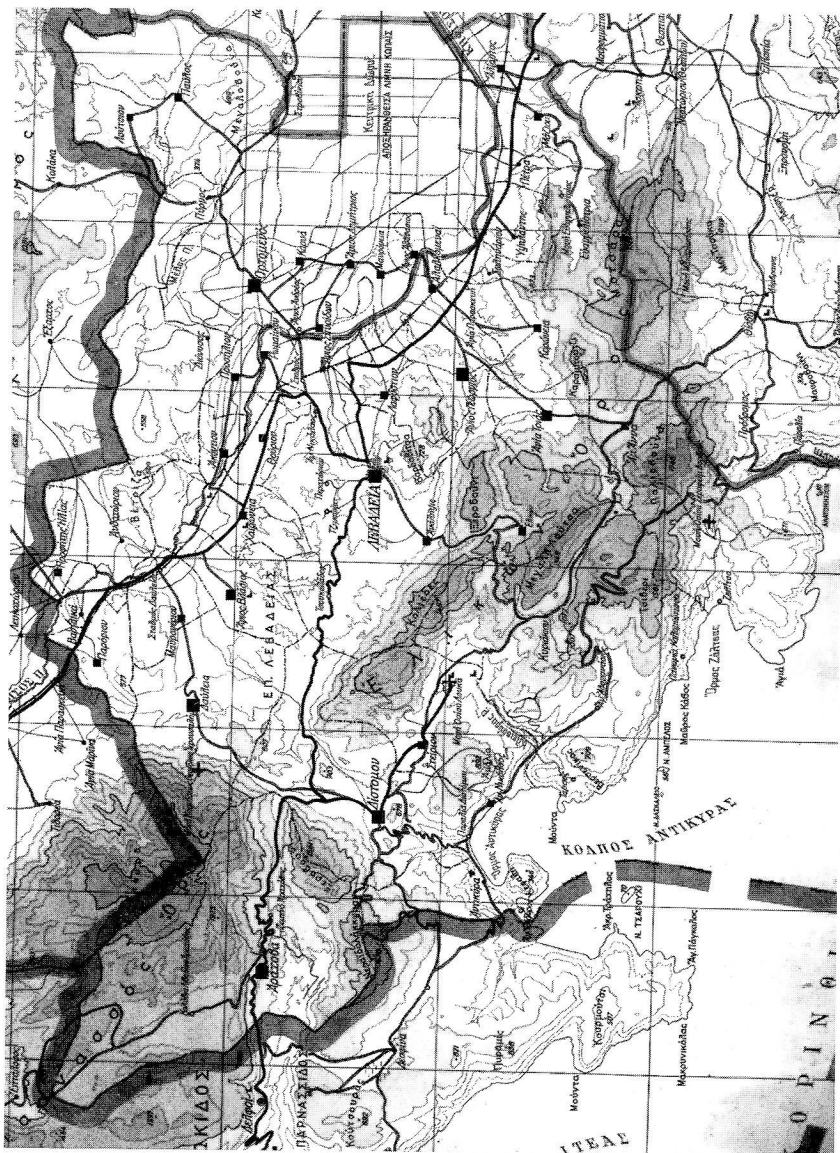
- : 1-10 σπίτια
- : 11-50 σπίτια
- : 51-100 σπίτια
- : πάνω από 100 σπίτια
- + : Μονή

ΧΑΡΤΗΣ 2: Οικισμοί της επαρχίας Λιβαδειάς σύμφωνα με πηγές του 6' μισού 18ου - άρχών 19ου αϊ.

- : οικισμοί που έντοπιζόνται στο χάρτη
- : οικισμοί που ταυτίστηκαν αλλά δέν γνωρίζουμε την άκρισή τους θέση
- * : ταφελικι του Άλλη πασα
- + : Μονή

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

ΧΑΡΤΗΣ 3: Οικισμοί της επαρχίας Λιβαδειάς με βάση το ύψόμετρο, 6^ο μισού 18ου - άρχές 19ου αι.

- : 1-199 μέτρα
- : 200-499 μέτρα
- * : 500 μέτρα και άνω

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

Άναφορές οικισμών της έπαρχίας Λιθαδειᾶς σέ πηγές τοῦ 17ου, 18ου καὶ ἄρχῶν 19ου αἰ.

Όνομασία οικισμοῦ	Ύψό- μετρο	Όθωμανικά κατάστιχα	Whe- ler	Μελέ- τιος	Dod- well	Pom- ardi	Leake	Pouque- ville	Hob- house	Φιλιπ- πίδης
Άγιος Βλάσιος	160	+		+	+		+	+		+
Άγιος Γεώργιος	230	+	+		+		+	+		
Άγιος Δημήτριος	100	+			+		+	+		
Άγόριανη (Άγία Παρασκευή)	140	+			+		+			
Άράχοβα	960	+			+	+		+	+	
Βελής (Προσήλιο)	120	+			+			+		+
Βισθάρδι (Ακόντιο)	120	+			+			+		
Βράνεζι (Άγιος Σπυρίδων)	100	+			+			+		+
Βρασταμίται (Υψηλάντης)	220	+			+		+	+		
Γρανίτσα (Λαφύστιο)	270	+	+		+	+	+	+		
Δαύλεια	340	+			+	+	+	+	+	
Δίστομο	450	+	+	+	+	+	+	+	+	
Ζαγαρά ή Τοβαρά (Εύαγ- γελίστρια)	600	+			+		+			
Ζερικία (Έλικών)	850	+			+		+	+		
Κάπραϊνα (Χαιρώνεια)	130	+		+	+	+	+	+	+	+
Κασνέσι (Μαυρονέρι)	140	+			+		+	+		
Κουτουμουλά (Κορώνεια)	440	+			+		+	+		
Κυριάκιο	760	+			+		+			
Λεβάδεια	200	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Λούτσιο	270	+					+	+		+
Μάζι	240	+			+		+	+	+	
Μπέλεσι (Άνθοχώριο)	150	+					+			
Μπεσχένι (Παρόρι)	150	+			+		+	+		+
Παῦλος	200	+					+	+		+
Σούρπη (Ανάληψη)	350	+					+	+		
Στεβενίκο (Άγία Τριάδα)	400	+			+		+	+		
Στείρι	440	+	+		+		+	+		
Τσιθέρι (Κυθέρι)		+			+		+	+		
Άσπρα Σπίτια (Άντικύρα)	2		+	+	+		+		+	
Μούλκι (Άλιάρτος)	100			+	+		+	+		+
Σκριπού (Άθάμας)	100			+	+	+	+	+	+	+
Άραποχώρι					+					+
Γέφυρα					+					+
Δεγλέσι (Μαυρόγεια)	100				+			+		+
Ζεμενό Άραχόθης	900				+	+				
Καράμουσα (Άγιοι Άπόστολοι)	130				+		+	+		+
Καραχουσεῖν (Άγιος Άθανάσιος)	100				+			+		
Καρυά	100				+			+		+
Κούκουρα (Άγία Άννα)	700				+		+	+		

Τό οικιστικό πλέγμα τῆς περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς

Όνομασία οικισμού	Ύψο- μετρο	Όθωμανικά κατάστιχα	Whe- ler	Μελέ- τιος	Dod- well	Pom- ardi	Leake	Rouque- ville	Hob- house	Φιλιπ- πίδης
Κουρούπι					+		+	+		
Κραθασαράς (Βασιλικά)	150				+		+			+
Λυκουρέσι (Λυκώρεια)					+			+		
Μάλτα					+			+	+	
Μαμούρα (Άλαλκομεναί)	100				+			+	+	+
Μέρα					+		+	+		
Μεραλή (Προφήτης Ἡλίας)	140				+		+			
Μολύθι					+			+		+
Μπράμαγα (Θούριον)	110				+			+		+
Νησί					+			+		+
Πετρομαγούλα	100				+			+		+
Πουρνάρι					+					+
Πύργος	110				+					
Ρωμαίικο	100				+	+		+		+
Σωληνάρι	270				+		+			
Τζαμάλιον (Διόνυσος)	130				+		+			
Τζίτζιρα/Κίκιρα					+			+		+
Χούμπαγο/Χούμπαβο					+		+	+		+
Ἅγιος Ἰσίδωρος	10						+			
Ζελίτσα	5						+			
Καλύβια Λιβαδίου Ἀραχόθης	1100						+			
Ράχη	100						+			+
Τζάρα							+			
Ἅγιος Νικόλαος	140							+		
Κατζαούνι										+
Κούμαρο										+

Παρατηρήσεις:

– Οἱ οικισμοὶ κατατάσσονται μέ βάση τῆ χρονική ἐμφάνισή τους, καί ἐντός αὐτῆς ἀλφαθητικά μέ τήν παλαιά ὀνομασία τους. Στίς περιπτώσεις μετονομασιῶν, ἐντός παρενθέσεων ἔχει τεθεῖ τό νέο ὄνομα.

– Μέ πλάγια τίθενται οἱ οικισμοὶ πού δέν ἔγινε δυνατό νά ταυτιστοῦν.

Πηγές:

Wheler: G. Wheler, *A journey into Greece by George Wheler Esq in company of dr Spon of Lyons*, Λονδίνο 1682, σ. 328, 463, 477, 479, 480.

Μελέτιος: Μελέτιος, *Γεωγραφία παλαιά καί νέα*, Ἔκδοσι: Ἄνθιμος Γαζής, τ. 2, Βενετία ²1807, σ. 332, 313, 334-335, 339, 341.

Dodwell: Ed. Dodwell, *A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806*, Λονδίνο 1819, τ. 1, σ. 196-247 καί τ. 2, σ. 484-489.

Leake: W. M. Leake *Travels in Northern Greece*, τ. 2, ἐπανάκδοσι Ἄμστερνταμ 1967, σ. 95-96, 98, 106, 108, 119, 134-136, 138, 143-144, 151, 158-159, 162, 190, 200, 205-206, 213, 226, 490, 493-494, 517, 519, 527-528, 533, 539.

Pomardi: S. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto de Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. 1, Ρώμη 1820, σ. 69, 70-71, 75-76, 86, 92-95.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

- Rouqueville*: F. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. 4, Παρίσι 1826, σ. 59, 135, 155, 168-170· πβ. Φρ. Καρ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα. Στερεά Ἀττική-Κόρινθος*, Μετάφραση: Μίρκα Σκάρα, Ἀθήνα 1995, σ. 135, 175-177.
- Hobhouse*: J. C. Hobhouse, *A journey through Albania and other provinces of Turkey in Europe and Asia, to Constantinople during the years 1809 and 1810*, Λονδίνο 1813, σ. 255-268, 272, 281-282.
- Φιλιππίδης: Θεοδοσίος Σπεράντσας, *Τά περισωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργύρη Φιλιππίδη. Μερικὴ γεωγραφία – Βιβλίον Ἠθικόν*, Ἀθήνα 1978, σ. 53-213.
- Μ. Σταματελάτος, Φωτεινὴ Βάμβα-Σταματελάτου, *Ἐπίτομο γεωγραφικὸ λεξικὸ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 2001.
- *Στοιχεῖα συστάσεως καὶ ἐξελιξέως τῶν Δήμων καὶ Κοινοτήτων*, τ. 7, *Νομὸς Βοιωτίας*, Ἀθήνα, Ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καὶ Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, 1961.
-

καθὼς ἡ συλλογὴ τῶν ὀνομασιῶν τῶν οἰκισμῶν ἔγινε ἀπὸ τίς λιγοστὲς *in extenso* ἐκδόσεις τῶν καταστίχων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μελέτες πού ἀξιοποιοῦν τὸ ὑλικό τους, ἐνδέχεται ὁ μελλοντικὸς τελικὸς ἀπολογισμὸς τῶν πηγῶν αὐτῶν νὰ ἀποφέρει τὴν προσθήκη ὀρισμένων ἀκόμη οἰκισμῶν.

Στὶς πηγές τοῦ 18ου καὶ 19ου αἰῶνα πού ἀποδελτιώνονται στὸν πίνακα IV μνημονεύονται, συμπεριλαμβανομένης τῆς πόλης τῆς Λιβαδειᾶς, 65 οἰκισμοί. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς δὲν ἀπέχει ἀπὸ τὴν πληροφορία πού μεταφέρει ὁ Leake, ὅτι δηλαδή ἡ διοικητικὴ περιφέρεια τῆς Λιβαδειᾶς συναριθμεῖ 70 χωριά, ἀνάμεσα στὰ ὅποια ὅμως ἐμπεριέχονται οἰκισμοὶ ὅπως τὰ χωριά Ξεροχώρι (σημ. Ἰστιαία) καὶ Φύλλα τῆς Εὐβοίας, Κάλamos τῆς Ἀττικῆς, Δαδί (σημ. Ἀμφίκλεια τοῦ νομοῦ Φθιώτιδας) κ.ἄ., ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας ἢ ἀκόμη καὶ ἐκτὸς τῆς γεωγραφικῆς ἐνότητος τοῦ τόπου⁶³.

Ὅρισμένα ποσοτικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν παρουσία τῶν 65 αὐτῶν οἰκισμῶν σὲ προγενέστερες πηγές, καθὼς καὶ γιὰ τὴ μετέπειτα διαδρομὴ τους μέχρι τὰ σημερινὰ χρόνια ἔχουν ἀποδελτιωθεῖ στὸν πίνακα V.

π. Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, τ. 29, 1990-1991, σ. 85, 117-118, 120-121· J. Bintliff, *The two transitions*, ὁ.π., σ. 126-130· M. Kiel, Fr. Sauerwein, *Öst-Lokris in türkischer und neugriechischer Zeit (1460-1981)*, Passauer Mittelmeerstudien 6, 1994, σ. 115, 117· M. Kiel, *The rise*, ὁ.π., σ. 326-328, 349· Θεοφ. Καλαϊτζάκης, ὁ.π., σ. 133, 135-137, 141-143, 179-187· Εὐαγγελία Μπαλτᾶ, «Ἡ περιοχὴ Ἀταλάντης καὶ Μουδουνίτσας τοὺς πρώιμους ὀθωμανικοὺς χρόνους (15ος-16ος αἰ.)», στὸν συλλογικὸ τόμο *Λοκρῖδα Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 149-159.

63. Βλ. M. W. Leake, ὁ.π., σ. 120. Ἀντίθετα ἐξωπραγματικὸς εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν 300 χωριῶν πού θεωρεῖ ὁ W. Turner, *Journal of a tour in the Levant*, τ. 1, Λονδίνο 1820, σ. 310-311, ὅτι διοικοῦνταν ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς Λιβαδειᾶς.

Τό οικιστικό πλέγμα τής περιοχής τής Λιβαδειάς

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Άντοχή στο χρόνο των οικισμών που αναφέρονται στις πηγές του 18ου - αρχών 19ου αί.

	Περιπτώσεις	%
Οικισμοί του 18ου καί αρχών 19ου αί.	65	100,0
Έντοπίζονται σε όθωμανικές πηγές του 15ου καί 16ου αί.	28	43,1
Δέν κατέστη δυνατό νά ταυτιστούν	11	16,9
Έξακολουθοῦν νά υφίστανται σήμερα ως οικισμοί	52	80,0
Δέν καταγράφονται πλέον διοικητικά ως οικισμοί	9	13,8
Μετονομάστηκαν	28	43,1

Πηγές: Οι πηγές του πίνακα IV.

α) Η αναζήτηση στα όθωμανικά τεκμήρια του 15ου καί 16ου αιώνα ὅσων οικισμών ἐντοπίστηκαν στις προεπαναστατικές πηγές ἀπέδωσε τουλάχιστον 28 οικισμούς. Στην πραγματικότητα ὁ ἀριθμός αὐτός ἀποτελεῖ τό κατώτερο ὄριο, καθώς, ὅπως ἀναφέρθηκε παραπάνω, δέν ἔχει ὑπάρξει ἀκόμη πλήρης δημοσίευση ἢ ἀναλυτική καταγραφή του συνόλου τῶν οικισμῶν πού ἀναφέρονται στα ὀθωμανικά κατάστιχα. Ἡδη ὁμως φαίνεται ὅτι πρόκειται γιά σημαντικό τμήμα τῶν οικισμῶν τῆς περιοχῆς τόσο ποσοτικά ὅσο καί σέ σχέση μέ τό μέγεθος καί τή σπουδαιότητά τους, ἐφόσον σέ αὐτούς ἀντιπροσωπεύονται τά πιά σημαντικά χωριά⁶⁴.

β) Ἀπό τούς 65 οικισμούς τῶν προεπαναστατικῶν πηγῶν δέν ἔγινε δυνατό νά ταυτιστεῖ ἡ θέση τῶν ἀκόλουθων δέκα οικισμῶν (μέ πλάγια δηλώνεται ἡ πηγή πού παρέχει τήν πληθυσμιακή ἔνδειξη):

64. Ὁ M. Kiel, πού ἔχει ἀσχοληθεῖ συστηματικά μέ τή μελέτη τῶν οικισμῶν στήν εὐρύτερη περιοχή τῆς Βοιωτίας καί τῆς Λοκρίδας, σημειώνει ὅτι ἀρκετοί οικισμοί πού μνημονεύονται σέ ὀθωμανικά κατάστιχα ἔχουν πλέον ἐγκαταλειφθεῖ βλ. M. Kiel, «Central Greece in the Suleymanic Age. Preliminary notes on Population Growth, Economic Expansion and its influence on the Spread of Greek Christian Culture», *Actes du Colloque International Soliman le Magnifique et Son Temps*, Παρίσι 1992, σ. 408-409. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ἀκμάζοντος οικισμού κατά τόν 16ο αἰώνα, πού ἀργότερα ἐγκαταλειφθηκε, θεωρεῖ τόν οικισμό Καμάρι, πού βρισκόταν στήν περιοχή τῆς γειτονικῆς Ἐλάτειας (στό ἴδιο, σ. 410 καί M. Kiel, Fr. Sauerwein, ὁ.π., σ. 76-77). Ἐπίσης ἡ Ἑλένη Ἀντωνιάδη-Μπιμπήκου, στή μελέτη της γιά τά ἐρημωμένα χωριά του ἑλληνικοῦ χώρου, ὑπολογίζει ὅτι στό νομό Βοιωτίας, ἀπό 106 χωριά τά ὅποια ἐντοπίζει σέ πηγές πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 11ο αἰώνα, τά 60 ὑπῆρχαν μέχρι τά μέσα του 19ου αἰώνα καί διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα, ἐνῶ τά 35 ἐρημώθηκαν πρίν ἀπό τά μέσα του 19ου αἰώνα (βλ. Ἑλένη Ἀντωνιάδη-Μπιμπήκου, «Ἐρημωμένα χωριά στήν Ἑλλάδα: ἕνας προσωρινός ἀπολογισμός», *Ἡ οἰκονομική δομή τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στα χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, 1ε' - 1θ' αἰ.*, Ἐπιμέλεια: Σπ. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα 1979, σ. 224 καί ἐπανεκδόση: *Προβλήματα Ἱστορίας. Βυζαντινά, Μεταβυζαντινά*, Ἀθήνα 1996, σ. 129).

Δημήτρης Δημητρόπουλος

Οίκισμός	Πληθυσμιακή ένδειξη	Πηγή
Γέφυρα	30 σπίτια	Dodwell, Φιλιππίδης,
Κούμαρο	50 σπίτια	Φιλιππίδης
Κατζαούνι	80 σπίτια	Φιλιππίδης
Μάλτα	20 σπίτια	Dodwell, Rouqueville, Hobhouse
Μέρα	10 σπίτια	Dodwell, Leake, Rouqueville
Μολύθι	8 ή 20 σπίτια	Dodwell, Rouqueville, Φιλιππίδης
Νησί	30 ή 40 σπίτια	Dodwell, Rouqueville, Φιλιππίδης
Πουρνάρι	30 σπίτια	Dodwell, Φιλιππίδης
Τζάρα	–	Leake
Τζίτζιρα	10 ή 30 σπίτια	Dodwell, Rouqueville, Φιλιππίδης
Χούμπαγο	20 ή 50 σπίτια	Dodwell, Leake, Rouqueville, Φιλιππίδης

Πρόκειται, συνεπώς, για οικισμούς μικρού μεγέθους, οι όποιοι, σύμφωνα με τις διαθέσιμες μαρτυρίες, περιορίζονταν κατά κανόνα σε 10-30 σπίτια. Λίγο μεγαλύτεροι ήταν οι οικισμοί Κατζαούνι, Κούμαρο και ένδεχομένως οι οικισμοί Νησί και Χούμπαγο. Ό πρωτος από αυτούς, τό Κατζαούνι, μαρτυρείται μόνο από τόν Άργ. Φιλιππίδη, ό όποιος δίδει τό στίγμα του ως εξής: «άνεβαινοντας πάλιν του δρόμου όλίγον [άπό τό Χούμπαγο], βλέπεις άριστερά σου άλλον χωρίον Κατζαούνι καλούμενον», και τό τοποθετεί στήν περιοχή πού βρίσκεται τό χωριό Μεραλή (σημ. Προφήτης Ήλίας), τό όποιο ό ίδιος δέν μνημονεύει⁶⁵. Τό Χούμπαγο άντίθετα άπαντά σε άρκετές πηγές τής έποχής. Ή περιγραφή του Φιλιππίδη: «δεξιά του δρόμου άπέναντι τής Βλάσης», τοποθετεί τό χωριό κοντά στα χωριά Μπέλεσι (σημ. Άνθοχώριο) και Μεραλή. Ό Leake μιλάει γι' αυτό μέ περισσότερες λεπτομέρειες, σημειώνοντας ότι τά χωριά Χούμπαγο και Σφάκα ήταν σε άντίθετες πλευρές του βουνού όπου βρίσκεται ό Κραθασαράς (σημ. Βασιλικά) και ότι επίσης τό Χούμπαγο απέχει 15 λεπτά από τό Μεραλή, από τό όποιο και χωρίζεται μέ τό μικρό ποταμάκι Κινέτα⁶⁶. Τόσο τό Χούμπαγο όσο και τό Κατζαούνι δέν έντοπίστηκαν σε μεταγενέστερες πηγές, συμπεριελήφθησαν δέ μέ έπιφύλαξη στους οικισμούς τής έπαρχίας Λιθαδειάς, καθώς κατά πάσα πιθανότητα βρίσκονταν στα σύνορα μέ τόν σημερινό νομό Φθιώτιδος⁶⁷. Ό οικισμός Νησί στον κατάλογο του Dodwell φέρεται νά απέχει τρεις ώρες από τή Λιθαδειά

65. Θ. Σπεράντσας, *ό.π.*, σ. 70.

66. W. M. Leake, *ό.π.*, σ. 95-96 και 190.

67. Σημειώνεται ότι τοπωνύμιο Χούμπαθο άπαντά στο σύγχρονο τοπωνυμικό τής κοινότητας Προφήτη Ήλία (βλ. Δικ. Βαγιακάκος, «Παρατηρήσεις έπί του συγχρόνου τοπωνυμικού τής Βοιωτίας», *Έπετηρίς Έταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, τ. 1, τχ. 2, Άθήνα 1988, σ. 979). Οίκισμός Χούμπαθο άναφέρεται στο ΒΔ σύστασης του δήμου Έλατείας Λοκρίδος (βλ. Έλ. Σκιαδάς, *Ίστορικό διάγραμμα των δήμων τής Ελλάδος 1833-1912*, Άθήνα 1993, σ. 156.

Τό οικιστικό πλέγμα της περιοχής της Λιβαδειάς

καί αναφέρεται από τούς Rouqueville καί Α. Φιλιππίδη ως χωριό της περιοχής, δέν ἔγινε δυνατό ὁμως νά ἐντοπιστεῖ σέ κάποια μεταγενέστερη πηγή⁶⁸.

Οἰκισμός μέ τό ὄνομα Τζάρα παραδίδεται μόνον ἀπό τόν Leake⁶⁹ καί, καθώς δέν ἔγινε δυνατό νά ἐντοπιστεῖ σέ ἄλλη προγενέστερη ἢ μεταγενέστερη πηγή, εἶναι ἐνδεχόμενο νά πρόκειται γιά λανθασμένη μεταφορά τῆς ὀνομασίας του ἀπό τό συγγραφέα. Ἀπό τούς ὑπόλοιπους οἰκισμούς οἱ πέντε ἀναφέρονται στό Βασιλικό Διάταγμα τῆς 1/13ης Ὀκτωβρίου 1835. Τό Πουρνάρι ὡς οἰκισμός τοῦ δήμου Λεβαδειάς μέ πληθυσμό 32 κατοίκους (7 οἰκογένειες), ὁ Κούμαρος στό δήμο Κορωνείας μέ 19 κατοίκους (7 οἰκογένειες), ἡ Μάλτα στό δήμο Δαυλίδος μέ πληθυσμό, μαζί μέ τό χωριό Κασνέσι, 252 κατοίκους (13 οἰκογένειες), ἡ Μέρα στό δήμο Χαιρωνείας μέ 56 κατοίκους (12 οἰκογένειες) καί τό Μολύβι στό δήμο Ὀρχομενοῦ μέ 19 κατοίκους (6 οἰκογένειες)⁷⁰. Οἱ ἴδιοι οἰκισμοί, ὅπως καί οἱ οἰκισμοί Γεφύρι στό δήμο Λεβαδειάς καί Κόκυρα στό δήμο Ὀρχομενοῦ, ἀναφέρονται καί στό ΒΔ τῆς 26ης Αὐγούστου 1840⁷¹. Οἰκισμοί μέ τίς ὀνομασίες αὐτές δέν ἐμφανίζονται στίς μεταγενέστερες ἀπογραφές τοῦ 19ου καί τοῦ 20ου αἰώνα.

γ) Ἐννέα ἀπό τούς οἰκισμούς πού ἀπαντοῦν στίς πηγές τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα δέν ἐντοπίζονται στίς καταγραφές οἰκισμῶν τοῦ 19ου καί 20ου αἰώνα, πού περιλαμβάνονται στίς ἀπογραφές πληθυσμοῦ πού διενεργήθηκαν ἀπό τό ἐλληνικό κράτος. Ἡ πρώτη σκέψη θά ἦταν ἴσως ὅτι πρόκειται γιά οἰκισμούς πού ἔχουν ἐγκαταλειφθεῖ, μιά πιά λεπτομερής ὁμως ἐξέταση τῆς διαδρομῆς τῶν οἰκισμῶν φωτίζει μέ μεγαλύτερη καθαρότητα τήν τύχη τους. Στίς στήλες τοῦ πίνακα VI καταγράφονται ἀλφαθητικά οἱ οἰκισμοί αὐτοί μέ τήν ὀνομασία πού ἀπαντοῦν στίς πηγές τοῦ 18ου καί 19ου αἰώνα, δίδεται ἐπίσης ἡ νέα ὀνομασία γιά ὅσους οἰκισμούς μετονομάστηκαν, ἡ ἡμερομηνία τῆς διοικητικῆς πράξης μέ τήν ὁποία καταργήθηκε ὁ οἰκισμός, ὁ δήμος ἢ ἡ κοινότητα στήν ὁποία ὑπαγόταν κατά τήν κατάργησή του, ὁ πληθυσμός του κατά τήν τελευταία ἀπογραφή πού ἐμφανίζεται καί τό ὑψόμετρο ὅταν εἶναι γνωστό.

Σύμφωνα λοιπόν μέ τά στοιχεῖα πού ἀποδελτιώνονται στόν πίνακα VI οἱ ἐπίση-

68. Ἡ ἀναζήτηση στά μικροτοπωνύμια τῆς περιοχῆς ἐπίσης δέν βοήθησε, καθώς τό τοπωνύμιο Νησί ἔχει ἐπισημανθεῖ τόσο στό δήμο Ὀρχομενοῦ ὅσο καί στίς κοινότητες Ἁγίου Γεωργίου, Λούτσιου καί Ὑψηλάντη (βλ. Δ. Βαγιακάκος, ὁ.π., σ. 965). Στό δήμο Ὀρχομενοῦ περιλαμβάνεται μάλιστα οἰκισμός Νησίον στό ΒΔ σύστασής του (βλ. Ἐλ. Σκιαδᾶς, ὁ.π., σ. 123).

69. Βλ. Μ. W. Leake, ὁ.π., σ. 527.

70. Βλ. Γ. Τσεβᾶς, *Ἱστορία τῶν Θηβῶν καί τῆς Βοιωτίας ἀπό τῶν ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι σήμερα*, τ. 2, Ἀθήνα 1928, σ. 280-282· πβ. καί τόν κατάλογο πού ἔχει συντάξει ὁ Δρόσος Μανσόλας, *Γενικός Πίναξ τῶν Δήμων τοῦ Κράτους*, Ἀθήνα 1836.

71. Βλ. Γ. Τσεβᾶς, ὁ.π., σ. 284-285. Σημειώνεται ὅτι ὁ οἰκισμός Τζιτζήρα παραδίδεται μέ τό ὄνομα αὐτό ἀπό τούς Dodwell καί Α. Φιλιππίδη. Ὁ Rouqueville ἀναφέρει οἰκισμό Κίκυρα, πού κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται μέ τά Τζιτζίρα, καί τέλος τό ΒΔ τοῦ 1840 κάνει λόγο γιά οἰκισμό Κόκυρα.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

Οίκισμοί του 18ου και των αρχών του 19ου αί. που καταργήθηκαν διοικητικά

Παλαιά Όνομασία	Νέα Όνομασία	Χρονολογία κατάργησης	Διοικητική υπαγωγή	Τελευταία απογραφή	Πληθυσμός	Υψόμετρο
Άραποχώρι	Άραποχώρι	16/10/1940	Κ. Ρωμαίικου	1928	86	
Δοχή	Δοχή	16/10/1940	Δ. Όρχομενού	1928	36	
Καράμουσα	Άγιοι Απόστολοι	14/3/1971	Κ. Χαϊρωνείας	1961	49	130
Κουρούπι	Κουρούπι	16/10/1940	Κ. Λεθαδεΐας	1928	36	
Λυκούρεσι	Λυκόρεια	16/5/1928	Δ. Λεθαδεΐας	1920	77	
Πετρομαγούλα	Πετρομαγούλα	3/11/1961	Δ. Όρχομενού	1951	4.702	100
Ράχη	Ράχη	14/3/1971	Κ. Αγ. Γεωργίου	1961	30	100
Σκριπού	Άθάμας	3/11/1961	Δ. Όρχομενού	1951	124	100
Τσιβέρι	Κυβέρι	7/4/1951	Κ. Κορωνείας	1940	50	

Πηγές:

Άλ. Δρακάκης, Στυλ. Κούνδουρος, *Άρχεϊα περί τῆς συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν δήμων καί κοινοτήτων 1836-1939 καί τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους*, τ. 1-2, Ἀθήνα 1939-1940.

Πληθυσμός τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἀπογραφὴν τῆς 19 Δεκεμβρίου 1920, Ἀθήνα 1921, σ. 53-55.

Πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἀπογραφὴν τῆς 15-16 Μαΐου 1928, Ἀθήνα 1935, σ. 65-67.

Πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἀπογραφὴν τῆς 16 Ὀκτωβρίου 1940, Ἀθήνα 1950, σ. 74-76.

Πληθυσμός τῆς Ἑλλάδος κατά τήν ἀπογραφὴν τῆς 7ης Ἀπριλίου 1951, Ἀθήνα 1955, σ. 50-51.

Ἀποτελέσματα ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ - κατοικιῶν τῆς 19 Μαρτίου 1961, τ. 1, Ἀθήνα 1964, σ. 25-27.

Στοιχεῖα συστάσεως καί ἐξελίξεως τῶν Δήμων καί Κοινοτήτων, Νομός Βοιωτίας, τ. 7, Ἀθήνα, Ἔκδοσις τῆς Κεντρικῆς Ἐνώσεως Δήμων καί Κοινοτήτων τῆς Ἑλλάδος, 1961.

Μ. Σταματελάτος, Φωτεινὴ Βάμβα-Σταματελάτου, *Ἐπίτομο γεωγραφικὸ λεξικὸ τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 2001.

Λεξικὸ τῶν διοικητικῶν μεταβολῶν τῶν Δήμων καί Κοινοτήτων (1912-2001), τ. Α' - Β', Ἀθήνα 2002.

μες πράξεις κατάργησης τῶν ἐννέα οἰκισμῶν πραγματοποιήθηκαν ἀπὸ τὸ 1940 καί ἐντεῦθεν – με ἐξαιρεση τὸν οἰκισμό Λυκούρεσι, πού καταργήθηκε τὸ 1928. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ οἰκισμοὺς πού παρουσιάζουν συνεχὴ κατοίκηση τουλάχιστον μέχρι τὰ πρόσφατα χρόνια. Ἐπιπλέον ἡ κατάργησή τους ὡς «οἰκισμῶν» εἶναι μιὰ διοικητικὴ πράξη πού δέν σηματοδοτεῖ κατ' ἀνάγκην καί τήν ἐρήμωσή τους. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι οἱ οἰκισμοὶ Ἀθάμας καί Πετρομαγούλα, πού συνενώθηκαν καί ἀποτέλεσαν τὸν οἰκισμό Όρχομενοῦ, ἢ ἀκόμη ὁ οἰκισμὸς Ράχη, πού ἐξακολουθεῖ νὰ μνημονεύεται ὡς οἰκισμένο σημεῖο σέ ὀδικούς χάρτες⁷². Συνεπῶς ὀρισμένοι τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς δέκα αὐτοὺς οἰκισμοὺς ἀπώλε-

72. Βλ. Χάρτης Στερεὰ Ἑλλάδα, 1:250.000, [Ἀθήνα], Road Editions, [1995].

Τό οικιστικό πλέγμα τής περιοχής τής Λιβαδειᾶς

σαν τή διοικητική ταυτότητα τοῦ οἰκισμού, καθώς ἦταν μικροί σέ μέγεθος οἰκισμοί πού ἐνσωματώθηκαν σέ ἄλλους γειτονικούς οἰκισμούς, δέν ἐγκαταλείφθηκαν ὅμως καί ἀπό τούς κατοίκους τους⁷³.

δ) Οἱ ὀνομασίες τῶν οἰκισμῶν πού ἐντοπίζονται στίς πηγές τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα ἔδειξαν ἀξιοσημείωτη ἀντοχή στό χρόνο, καθώς ἡ πλειονότητά τους διατηρήθηκε ἐν χρήσει μέχρι τίς μέρες μας. Μέ ἐπίσημες πράξεις τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους μετονομάστηκαν –ἐνίοτε μέ ἀμφίβολη ἐπιτυχία– κατά τή διάρκεια τοῦ 20οῦ αἰῶνα 28 ἀπό τούς 65 συνολικά πληθυσμούς. Συγκεκριμένα δεκαέξι οἰκισμοί μετονομάστηκαν τήν περίοδο 1915-1930, ἕνας τή δεκαετία τοῦ 1940, δέκα τή δεκαετία τοῦ 1950 καί ἕνας τή δεκαετία τοῦ 1960 (ἀναλυτικά οἱ οἰκισμοί καί οἱ πράξεις μετονομασιῶν καταγράφονται στόν πίνακα VII)⁷⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ τή θέση τῶν οἰκισμῶν πού ἐντοπίστηκαν στίς προεπαναστατικές πηγές, στήν πλειονότητά τους βρίσκονται στίς πεδινές ἐκτάσεις πού ἐκτείνονται νοτιοανατολικά καί βορειοανατολικά τής Λιβαδειᾶς, γύρω ἀπό τόν ἄξονα πού ὀρίζει τό τμήμα τής σημερινῆς παλαιᾶς Ἐθνικῆς Ὀδοῦ, ἡ ὁποία συνδέει τή Θήβα μέ τή Λαμία. Ἀντίθετα, ἡ κατοίκηση φαίνεται νά ἦταν ἀραιή στά δυτικά τής Λιβαδειᾶς, μιά περιοχή πού κυριαρχεῖται ἀπό τούς ὄρεινους ὄγκους τοῦ Ἐλικώνα καί βορειότερα τοῦ Παρνασσοῦ. Στό τμήμα αὐτό τής σημερινῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς

73. Ὁ ἐντοπισμός τῶν οἰκισμῶν πού πραγματικά ἔχουν ἐρημωθεί ἀπαιτεῖ εἰδική ἐπιτόπια ἐρευνα, πού ὅπως ἀναφέραμε δέν πραγματοποιήθηκε. Πιθανόν στήν κατηγορία τῶν ἐγκαταλειμμένων οἰκισμῶν ἀνήκει τό Τσιβέρι (Κυβέρι). Μᾶλλον πρόκειται γιά τό χωριό Tjivri (ἑλλ. Τζήβρι) τό ὁποῖο σημειώνει ὁ Leake λέγοντας ὅτι βρίσκεται στήν κορυφή ἑνός χιονισμένου βράχου πού φέρει τό ἴδιο ὄνομα (βλ. W. M. Leake, ὁ.π., σ. 518 καί 527). Ὑπάρχει στήν περιοχή μέχρι σήμερα κορυφή Τσιβέρι (ὑψόμετρο 1561 μ.).

74. Ξεφεύγει ἀπό τό ἀντικείμενο τής παρούσας μελέτης τό πολυσήμαντο ἀλλά παραγνωρισμένο ζήτημα τῶν κυμάτων μετονομασιῶν οἰκισμῶν πού διενεργήθηκαν μέ σκοπό νά «ἀποκαθαρθοῦν» οἱ ὀνομασίες τῶν χωριῶν ἀπό τά γλωσσικά ἐκεῖνα στοιχεία πού θεωρήθηκε ὅτι θύμιζαν μή ἑλληνική προέλευση. Ἐνδεικτικά σημειώνουμε μόνον τίς ἀπόψεις τοῦ Ν. Πολίτη στίς προτάσεις μετονομασίας πού ὑπέβαλλαν τά κοινοτικά συμβούλια τῶν χωριῶν Κυριάκι, Γρανίτσα, Κουτουμουλάς καί Βρεστεμίτες, καθώς καί τίς γνωμοδοτήσεις τής Ἐπιτροπείας τῶν Τοπωνυμίων τής Ἑλλάδος, στήν ὁποία προήδρευε ὁ Ν. Πολίτης, γιά τίς κοινότητες Κουτουμουλάς, Κάπραινα, Χόστια, Βρεστεμίτες, Χάνια Κριμπά, καθώς εἰκονογραφοῦν τό κλίμα καί τίς ἀντιλήψεις πού κυριάρχησαν στίς μετονομασίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα (βλ. ἀντιστοίχως Ν. Γ. Πολίτης, «Τοπωνυμικά», π. Λαογραφία, τ. 4, 1912-1913, σ. 576-578, τ. 5, 1915, σ. 255, 525-526, καί Ν. Πολίτης [ἔκδ.], Γνωμοδοτήσεις περὶ μετονομασίας συνοικισμῶν καί κοινοτήτων, Ἀθήνα 1920, σ. 20-26). Στό πρόγραμμα «Ἱστορία τῶν οἰκισμῶν τής Ἑλλάδας, 15ος-20ός αἰ.» τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν ἐτοιμάζεται τά τελευταῖα χρόνια, μέ ἐπιμέλεια τοῦ Λ. Καλλιβρετάκη, ἀναλυτικός κατάλογος τῶν μετονομασιῶν οἰκισμῶν πού πραγματοποιήθηκαν ἀπό τό ἑλληνικό κράτος. Τό ἔργο βρίσκεται στή φάση ὁλοκλήρωσής του.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

Οίκισμοί του 18ου και των αρχών του 19ου αι. που μετονομάστηκαν

Παλαιά όνομασία	Νέα όνομασία	Πράξη μετονομασίας
Άγόριανη	Άγια Παρασκευή	ΒΔ 31/1/1955, ΦΕΚ Α 54)1955
Βελής	Προσήλιο	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Βισθάρδι	Άκόντιο	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Βράνεζι	Άγιοι Σπυριδών	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Βρασταμίται	Ύψηλάντης	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Γρανίτσα	Λαφύστιο	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Δεγλέσι	Μαυρόγεια	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Ζαγαρά ή Τοβαρά	Ευαγγελίστρια	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Ζερίκια	Έλικών	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Καράμουσα	Άγιοι Απόστολοι	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Καραχουσεϊν	Άγιος Αθανάσιος	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Κασνέσι	Μαυρονέρι	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Κόπραϊνα	Χαιρώνεια	ΑΥ Έσωτ. 55345)21/9/1916, ΦΕΚ Β 79)1916
Κούκουρα	Άγια Άννα	ΦΕΚ 101Α-8/5/1968
Κουτουμουλά	Κορώνεια	ΑΥ Έσωτ. 18713)4/5/1915 ΦΕΚ Α 180)1915
Κραβασαράς	Βασιλικά	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Κριμπάς	Άλιάρτος	ΑΥ Έσωτ. 19705)10/6/1919
Λυκουρέσι	Λυκώρεια	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Μαμούρα	Άλακομεναί	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Μεραλή	Προφήτης Ήλιος	ΠΔ 11/9/1928, ΦΕΚ 193)1928
Μούλκι	Άλιάρτος	ΒΔ 23/7/1953, ΦΕΚ Α 195)1953
Μπέλεσι	Άνθοχώρι	ΠΔ 11/9/1928, ΦΕΚ Α 193)1928
Μπεσχένη	Παρόρι	ΠΔ 17/7/1930, ΦΕΚ Α 251)1930
Μπράμαγα	Θούριον	ΠΔ 20/8/1927, ΦΕΚ Α 179)1927
Σκριπού	Άθάμας	ΒΔ 31/1/1955, ΦΕΚ Α 54)1955
Σούρπη	Άνάληψη	ΒΔ 31/1/1955, ΦΕΚ Α 54)1955
Στεβενίκο	Άγια Τριάδα	ΒΔ 28/8/1940, ΦΕΚ Α 271)1940
Τζαμάλιον	Διόνυσος	ΒΔ 31/1/1955, ΦΕΚ Α 54)1955

Πηγές:

Άλ. Δρακάκης, Στυλ. Κούνδουρος, *Άρχεϊα περί τής συστάσεως καί εξέλιξεως τών δήμων καί κοινοτήτων 1836-1939 καί τής διοικήσεως του κράτους*, τ. 1, Άθήνα 1939, σ. 267, 340-354 καί τ. 2 Άθήνα 1940, σ. 687, 690, 695, 701, 858.

Στοιχεία συστάσεως καί εξέλιξεως τών Δήμων καί Κοινοτήτων, τ. 7, *Νομός Βοιωτίας*, Άθήνα, Έκδοσις τής Κεντρικής Ένώσεως Δήμων καί Κοινοτήτων τής Ελλάδος, 1961.

Λεξικό τών διοικητικών μεταβολών τών Δήμων καί Κοινοτήτων (1912-2001), τ. Α' - Β', Άθήνα 2002.

Τό οικιστικό πλέγμα τῆς περιοχῆς τῆς Λιβαδειᾶς

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

Κατανομή τῶν οἰκισμῶν πού ἀναφέρονται σέ κείμενα τοῦ 18ου καί ἀρχῶν 19ου αἰ. μέ βάση τό ὑψόμετρο

Υψόμετρο	Ἀριθμός οἰκισμῶν	%
1-99 μ.	3	6,0
100-199 μ.	26	52,0
200-299 μ.	9	18,0
300-399 μ.	2	4,0
400-499 μ.	4	8,0
700-799 μ.	2	4,0
800-899 μ.	1	2,0
900-999 μ.	2	4,0
πάνω ἀπό 1000 μ.	1	2,0
ΣΥΝΟΛΟ	50	100,0

Πηγές: Οἱ πηγές τῶν πινάκων IV καί VI.

ἐντοπίζονται ὀρισμένα ἀξιόλογα τήν ἐποχή αὐτή χωριά, ὅπως ἡ Ἀράχοβα, τό Δίστομο, τό Στεῖρι.

Ἄν ἐπιχειρήσουμε τήν κατηγοριοποίηση τῶν οἰκισμῶν, πού ἀναφέρονται στίς πηγές τοῦ 18ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, μέ βάση τό ὑψόμετρο ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένοι, προκύπτει ἡ ἀναλογία πού παρουσιάζεται στόν Πίνακα VIII.

Εἶναι φανερό ἐπομένως ὅτι, κατά τόν 18ο αἰώνα καί μέχρι τίς παραμονές τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821, ἡ μεγάλη πλειονότητα τῶν οἰκισμῶν τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Λιβαδειᾶς βρισκόταν σέ περιοχές μέ χαμηλό ὑψόμετρο (βλ. καί χάρτη 3). Τό 58% ἀπό ὅσους οἰκισμούς κατέστη δυνατόν νά προσδιοριστεῖ τό ὑψόμετρό τους βρίσκονταν σέ ὕψος πού δέν ξεπερνοῦσε τά 200 μέτρα. Βεβαίως ἡ κατανομή αὐτή ἀφορᾶ τόν ἀριθμό τῶν οἰκισμένων θέσεων. Οἱ ἀναλογίες ἀλλάζουν σημαντικά ἐάν ἐπιχειρήσουμε νά τήν ἐφαρμόσουμε στά πληθυσμιακά μεγέθη, καθώς ἀρκετοί ἀπό τούς συγκριτικά ἀκμαίους οἰκισμούς εἶναι ἐγκατεστημένοι σέ ἐλαφρῶς μεγαλύτερα ὑψόμετρα. Συγκεκριμένα, ἐκτός ἀπό τήν πόλη τῆς Λιβαδειᾶς πού βρίσκεται σέ ὑψόμετρο 200 μ., οἱ ὑπόλοιποι πέντε οἰκισμοί, πού σύμφωνα μέ τόν Rouquenville εἶχαν πάνω ἀπό 100 σπίτια, ἦταν κτισμένοι στά ἀκόλουθα ὑψόμετρα: Σκριπού 100 μ., Ἅγιος Γεώργιος 230 μ., Δαύλεια 340 μ., Δίστομο 450 μ. καί ἡ πραγματικά ὀρεινή Ἀράχοβα 960 μ.⁷⁵. Οἱ οἰκισμοί –προσαρτήματα τῆς Ἀράχοβας– Ζεμενό καί Καλύβια Λιβαδίου φέρονται ὡς οἱ ἐγκατεστημένοι

75. Σέ μεγάλο ὑψόμετρο κατά πάσα πιθανότητα βρισκόταν καί ὁ οἰκισμός Τσιβέρι πού ἀναφέραμε παραπάνω.

Δημήτρης Δημητρόπουλος

στό μεγαλύτερο ύψόμετρο (900 καί 1.100 μ. άντιστοιχως). Οί ύπόλοιποι οίκισμοί πού ήταν κτισμένοι σέ ύψόμετρο 700-850 μέτρων –οί Κούκουρα, Κυριάκι καί Ζερίκια– είχαν, σύμφωνα μέ τίς πηγές τής έποχής, μικρό αριθμό κατοίκων (25-30 σπίτια).

Άνακεφαλαιώνοντας, θά λέγαμε ότι οί οίκισμοί τής Λιβαδειάς πού έντοπίζονται σέ πηγές τών προεπαναστατικών χρόνων έδειξαν έξαιρετική άνθεκτικότητα καί σταθερότητα στό χρόνο, καθώς φαίνονται νά έχουν συνεχή κατοίκηση από τόν 16ο αιώνα μέχρι σήμερα. Παρότι δέν μπορεί νά αποκλειστεί ή πιθανότητα όρισμένοι από αυτούς νά υπέστησαν μικρές «σιωπηρές» –καθώς δέν άφησαν ίχνη στις γραπτές πηγές– μετακινήσεις σέ γειτονικές μέ τήν αρχική έγκατάσταση θέσεις ή μακραιώνη διατήρηση του όνόματός τους όμως αποδεικνύει ότι τά χωριά αυτά είχαν συγκροτήσει έναν ισχυρό πυρήνα, μία ταυτότητα πού επέτρεπε τήν ταύτιση τών κατοίκων μαζί τους. Η διαδρομή έπίσης τών χωριών αυτών στό πέρασμα του χρόνου δείχνει ότι στή μεγάλη τους πλειονότητα δέν διαλύονται ούτε εγκαταλείπονται από τούς κατοίκους τους. Άντίθετα, μάλιστα, συγκροτούν ένα οικιστικό δίκτυο, τό όποιο –άν καί δέν λείπουν όρισμένες άναμενόμενες αύξομειώσεις στα πληθυσμιακά δεδομένα τών οίκισμών– διατηρήθηκε σέ μεγάλο βαθμό αναλλοίωτο μέχρι τή σύγχρονη έποχή.

Δημήτρης Δημητρόπουλος